

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**Кваліфікаційна робота магістра
магістра**

на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ЮНАКІВ ТА ДІВЧАТ

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.0531
спеціальності 053– Психологія

Коваль Ольга Сергіївна

Керівник: д.пед.н., професор кафедри педагогіки
та психології освітньої діяльності

Пономаренко О.В.

Рецензент: д.психол.н., професор кафедри
психології Ткалич М.Г.

Запоріжжя – 2022

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Коваль Ольга Сергіївна

Тема роботи Психологічні особливості ціннісного самовизначення юнаків та дівчат

керівник роботи Пономаренко О.В. д.пед.н., професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності

затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 884-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: теоретично проаналізувати поняття самовизначення в сучасній психології; охарактеризувати процес самовизначення в юнацькому віці; обґрунтувати особливості ціннісного самовизначення юнаків та дівчат; дослідити психологічні особливості ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці.
5. Перелік графічного матеріалу: 6 таблиць, 10 малюнок
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Пономаренко О.В., професор		
Розділ 1	Пономаренко О.В., професор		
Розділ 2	Пономаренко О.В., професор		
Розділ 3	Пономаренко О.В., професор		
Висновки	Пономаренко О.В., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-червень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	вересень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2022 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2022 р.	Виконано

Студент _____ Коваль О. С.

Керівник роботи _____ Пономаренко О.В.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 86 сторінок, 6 таблиць, 10 малюнок, 91 джерело.

Об'єкт дослідження - феномен самовизначення особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці психологічних особливостей ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці.

Гіпотезою дослідження було припущення про те, що психологічними особливостями самовизначення в юнацькому віці є сформованість належної ціннісної ієрархії (пріоритет буттєвих цінностей над дефіцитарними) юнаків та дівчат, стійкість, диференційованість ціннісної системи, узгодженість декларованих і діючих цінностей.

Методи дослідження:

- теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури);

- емпіричні (спостереження; бесіда; тестування)

Наукова новизна дослідження полягає в отриманні достовірних емпіричних даних про процес самовизначення в юності; встановленні зв'язку між рівнем актуалізації суб'єктності та ефективністю ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.

Матеріали дослідження можуть застосовуватися шкільною психологічною службою для оптимізації ціннісного самовизначення в ранній юності

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ЦІННІСНОСТІ
САМОВИЗНАЧЕННЯ, ЮНАЦЬКИЙ ВІК.**

SUMMARY

Koval O.S. Psychological Features of Value Self-Determination of Young Men and Women.

Master's thesis: 86 pages, 6 tables, 10 figures, 91 sources.

The object of research is the phenomenon of self-determination of the individual.

The subject of the research is the psychological features of value self-determination of young men and women.

The purpose of the research is the theoretical justification and experimental verification of the psychological features of the value self-determination of the individual in youth.

The hypothesis of the study was the assumption that the psychological features of self-determination in youth are the formation of a proper value hierarchy (priority of essential values over deficient values) of young men and women, stability, differentiation of the value system, consistency of declared and active values.

Research methods:

- theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature);

- empirical (observation; conversation; testing)

The scientific novelty of the study consists in obtaining reliable empirical data about the process of self-determination in youth; establishing a connection between the level of actualization of subjectivity and the effectiveness of value self-determination of boys and girls.

Research materials can be used by the school psychological service to optimize value self-determination in early youth

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS, VALUABLE SELF-DEFINITIONS, ADOLESCENT AGE.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	10
1.1. Самовизначення особистості як психологічна проблема.....	10
1.2. Ціннісні орієнтації як складова самовизначення особистості.....	18
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	24
2.1. Психологічна характеристика юнацького віку.....	24
2.2. Процес ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.....	39
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	49
3.1. Методика і процедура дослідження.....	49
3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація.....	51
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку психологічної науки характеризується тенденцією до гуманізації, що визначає актуальність вивчення ціннісно-сислової сфери особистості.

Суспільство потребує відповідальної, активної особистості, зі сформованими громадянськими, моральними якостями, високим професіоналізмом, гуманістичним світоглядом.

Рівень розвитку особистості, її внесок в культурно-історичну спадщину людства визначаються зрілістю вищих психічних (духовних) утворень (цінностей, цілей, ідеалів, смислу життя). Спрямовуючи життєдіяльність особистості в соціумі, цінності виступають в якості ідеалів, реалізація яких в повному обсязі неможлива. Однак цінності визначають цілі та наміри особистості, які можливо задовольнити частково через участь в конкретній діяльності.

Найбільш актуально проблема формування ціннісного підґрунтя постає в юнацькому віці, оскільки цей вік є сензитивним щодо морального самовизначення особистості. Саме в юнацькому віці закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень людини в її подальшому житті. Відповідно до культурно-історичної теорії, філософсько-психологічної концепції, головним джерелом формування ціннісно-сислової сфери є культурно-історична спадщина суспільства: цінності, ідеали, критерії добра і зла.

На етапі юності відбувається інтенсивний розвиток ціннісно-сислової сфери особистості, в ході якого мінливі індивідуальні інтенції узгоджуються з усталеними нормативними смислами. У цьому контексті ціннісне самовизначення юнаків та дівчат виступає контрапунктом у розвитку особистості, справляючи величезний вплив на все подальше життя людини. Тому вивчення передумов, чинників, тенденцій і закономірностей ціннісного

самовизначення в юності, виявлення шляхів оптимізації ціннісних пошуків є важливим завданням сучасної психолого-педагогічної науки.

Незважаючи на важливість проблеми ціннісного самовизначення, інтерес до неї з боку психологів виник порівняно недавно. Прикметно, що в вітчизняній психології інтерес до проблеми самовизначення, зокрема ціннісного, проявлявся слабо й епізодично. Досліджувалося, в основному, професійне самовизначення, існування інших аспектів лише декларувалося. Посилення інтересу до даної проблеми відзначається в останні роки. До вікових аспектів самовизначення звертались Колтунович Т.А., Поліщук О.М., Костюк Г.С., Музиченко Л., Радчук Г. К., Сметаняк В.І. та ін.

Здоровий розвиток творчої особистості в юнацькому віці визначається наявністю духовної ціннісної спрямованості, що сприяє актуалізації вищої потреби в пошуках сенсу життя (Баруліна Ю. В., Бех І., Бреусенко О.А., Васьківська Г. О., Галян І. М., С.Д.Максименка, Дмитрієва М.В., Дьяков С. І., Задорожній А., Коберник Л. О. та ін.). Методологія психологічної допомоги особистості в цьому напрямі ґрунтовно висвітлюється в наукових працях, З.Г. Кісарчук, І.Я. Меднікової, Г.І. Онищенко, В.Г., Середницька І.Я., та інших.

З числа зарубіжних учених ціннісне самовизначення у контексті становлення ідентичності вивчали Е. Еріксон, Дж. Марша, Дж. Марсія.

Незважаючи на помітне поживлення у вивченні самовизначення, залишаються малодослідженими наступні проблеми: психологічні механізми ціннісного самовизначення в особистісному становленні юнаків та дівчат, зв'язок ціннісного самовизначення з розвитком Я-концепції. Практично відсутні корекційні методики, спрямовані на оптимізацію ціннісного самовизначення старшокласників. Цими причинами зумовлений вибір теми магісторського дослідження: «Психологічні особливості ціннісного самовизначення у юнацькому віці».

Об'єкт дослідження - феномен самовизначення особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні й експериментальній перевірці психологічних особливостей ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці.

Гіпотезою дослідження було припущення про те, що психологічними особливостями самовизначення в юнацькому віці є сформованість належної ціннісної ієрархії (пріоритет буттєвих цінностей над дефіцитарними) юнаків та дівчат, стійкість, диференційованість ціннісної системи, узгодженість декларованих і діючих цінностей.

Перевірка гіпотези дослідження та досягнення його мети передбачали розв'язання наступних завдань:

1. Теоретично проаналізувати поняття самовизначення в сучасній психології.
2. Охарактеризувати процес самовизначення в юнацькому віці.
3. Обґрунтувати особливості ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.
4. Дослідити психологічні особливості ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці.

Для розв'язання накреслених завдань та перевірки гіпотези були використані такі методи дослідження:

- теоретичні: аналіз, синтез, абстрагування, класифікація;
- емпіричні: методика М. Рокічча, методика дослідження рівня співвідношення “цінності” та “доступності” в різних життєвих сферах;
- статистичні методи обробки результатів.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали філософсько-психологічні положення про суб'єктність як сутність особистості; закономірності психічного розвитку особистості в юнацькому віці (Орбан-Лембрик); дослідження структури і генезу Я-концепції; дослідження

структурно-динамічних особливостей ціннісно-сміслової сфери особистості (І.Д. Бех, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Н.В.Чепелєва); методичні принципи психокорекції особистості (Т.С. Яценко).

Наукова новизна дослідження полягає в отриманні достовірних емпіричних даних про процес самовизначення в юності; встановленні зв'язку між рівнем актуалізації суб'єктності та ефективністю ціннісного самовизначення юнаків та дівчат.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в розширенні й поглибленні знань про структурно-динамічні особливості самовизначення особистості в юнацькому віці як системну смислотворчу функцію психіки особистості; з'ясуванні онтогенетичних передумов і соціокультурних чинників, що впливають на процес самовизначення юнаків та дівчат; уточненні уявлення про психологічні механізми і вікові тенденції самовизначення юнаків та дівчат у контексті їх особистісного становлення.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дослідження можуть застосовуватися шкільною психологічною службою для оптимізації ціннісного самовизначення в ранній юності.

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалася методологічною обґрунтованістю вихідних теоретичних засад, використанням взаємодоповнюючих методів, адекватних меті та завданням дослідження, перевіркою статистичної достовірності отриманих результатів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1.1. Самовизначення особистості як психологічна проблема

Проблеми, що пов'язані з людськими цінностями, займають одне з провідних місць у дослідженні соціальної детермінації людської поведінки, її саморегуляції та прогнозуванні. Особливість ситуації в суспільстві, у якій проходить формування духовності особистості, полягає в тому, що цей процес відбувається в умовах послаблення політичного та ідеологічного пресінгу, розширення соціальної самостійності та ініціативи молоді. Це веде за собою, як наслідок, критичне осмислення досвіду попередніх поколінь, нові уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства.

Прийняття та засвоєння тих чи інших моральних цінностей формує світоглядні уявлення, на основі яких особистість здійснює моральне самовизначення в соціальному оточенні. Світоглядні ціннісні орієнтації суттєво впливають на продуктивність життєвої активності людини, на формування її ціннісного ставлення до світу, життєвих планів і виконують регуляторну функцію в смисловому пошуці та моральній поведінці.

Проблема ціннісної детермінації морального становлення особистості викликає значний інтерес сучасних дослідників. Розробка теоретичних аспектів впливу ціннісних факторів на особистісне становлення знайшла своє відображення в роботах І.Д.Беха, М.Й.Боришевського, О.А.Бреусенка, Галян І., Ічанська О.М., С.Д.Максименка, Колтунович Т.А., Поліщук О.М., Москаленко О.В., Г.І.Онищенко, Пилипенко Н.М., Сметаняк В.І. та інших. Проте, психологічні закономірності впливу ціннісних детермінант на моральне становлення особистості до останнього часу остаточно не визначено.

Процес морального становлення особистості оптимізується впливом культури, яка втілює прагнення людей до вищих духовно-моральних ідеалів і формує ціннісний простір моральної свідомості досліджував Павлик Н.В. Для вітчизняної традиційної культури притаманний акцент саме на моральність і пріоритет духовних цінностей над матеріальними.

Між тим, сучасна культура характеризується дифузністю ціннісних орієнтирів внаслідок неструктурованості різноманітних типів субкультур, відсутністю чітких ціннісних критеріїв та моральних зразків у суспільстві; гедоністично-прагматичною спрямованістю, індиферентністю стосовно духовно-морального смислового виміру буття; наявністю деструктивного впливу реклами, що сприяє навіюванню нездорових стереотипів (алкоголізації, легалізації сексуальних девіацій тощо) і закладає основи для формування чинників самознищувальної поведінки людини [6].

Отже, соціально-психологічна ситуація суспільної нестабільності задає полімодальність життєвих орієнтирів, що загострює проблему ціннісно-морального вибору особистості. У зв'язку з цим, серед молоді значно поширюються масові прояви низького рівня моральної просвіти, що сприяє несформованості моральної сфери. Втрата ціннісно-моральних орієнтирів є причиною багатьох проблем психічного розвитку і поведінки молодих людей. Порушення традиційної ціннісної ієрархії викликає розвиток особистісних дисгармоній й обумовлює гедоністичну або прагматичну спрямованість особистості. Наслідком витіснення духовних цінностей прагматичними є нездатність до побудови глибинних взаємостосунків, оскільки з прагматичної позиції інша людина сприймається як конкурент або засіб досягнення власної мети.

Як зазначав В.І. Сметаняк гедоністична спрямованість також є «глухим кутом розвитку особистості», оскільки гедонізм стає єдиним джерелом глибоких вражень індивіда, за яких він відчуває себе соціально повноцінним [85].

Проблема самовизначення особистості займає важливе місце в фундаментальних дослідженнях з психології. Серед психологічних досліджень самовизначення особистості можна відмітити два основні напрямки: по-перше, самовизначення характеризується як особистісне новоутворення, що виникає в старшому шкільному віці (Музика О. Л., Дьяков С.І. та ін.); по-друге, самовизначення розглядається як штучно організований процес. У межах зазначених підходів зустрічаються дещо відмінні позиції різних дослідників щодо природи самовизначення особистості.

Прагнення до самовизначення, реалізації своїх можливостей, інтенцій є завжди актуальним для людини. Поняття самовизначення – одне з центральних у психології особистості. Проблема ціннісного самовизначення особистості є предметом дослідження гуманітарної, насамперед екзистенційної психології, де вона трактується з виразно суб'єктних позицій. Самовизначаючись щодо об'єктивно і суб'єктивно значущих аспектів дійсності, особистість реалізує свою життєву перспективу, свободу вибору і творчість в середовищі соціокультурних і діяльнісних обмежень, норм, стандартів і стереотипів.

Відомо, що термін «самовизначення» вживається в літературі у різних значеннях: особистісне, соціальне, життєве, професійне, моральне. Найбільш поширені два підходи до тлумачення цього поняття, які доцільно розмежувати: соціологічний і психологічний. З точки зору психологічної науки самовизначення відноситься до покоління в цілому; характеризує його входження в соціальні структури й сфери життя та фіксує його результати [67, 24].

Психологів цікавить у першу чергу процес, тобто психологічні механізми, що обумовлюють входження індивіда в соціальні структури.

У зарубіжній психології як аналог поняття «особистісне самовизначення» виступає категорія «психосоціальна ідентичність», розроблена й введена американським ученим Е. Еріксоном [14].

Центральним моментом, крізь призму якого розглядається все становлення особистості в перехідному віці, включаючи і його юнацький етап, є «нормативна криза ідентичності». Термін «криза» вживається тут у значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли в однаковій мірі загострюються як вразливість, так і зростаючий потенціал особистості, яка знаходиться перед вибором між двома альтернативними можливостями, одна з яких веде в позитивному, а інша в негативному напрямку. Слово «нормативний» має той відтінок, що життєвий цикл людини розглядається як ряд послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічною кризою у відносинах особистості з навколишнім світом, а усі разом визначають розвиток почуття ідентичності.

Методологічні основи психологічного підходу до проблеми самовизначення були закладені С.Л. Рубінштейном [24]. Проблема самовизначення розглядалася ним у контексті проблеми детермінації, у світлі висунутого ним принципу - зовнішні причини діють, переломлюючись через внутрішні умови. «Теза, відповідно до якої зовнішні причини діють через внутрішні умови так, що ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об'єкта, означає, власне кажучи, що всяка детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, і як самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об'єкта)» [24, 20]. На нашу думку, в цьому контексті самовизначення виступає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації; у понятті самовизначення, таким чином, виражається активна природа «внутрішніх умов».

Стосовно рівня людини в понятті самовизначення для С.Л. Рубінштейна виражається сама суть, зміст принципу детермінізму: «зміст його полягає в підкресленні ролі внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, неоднорічного підпорядкування зовнішньому». Більш того, сама «специфіка людського існування полягає в мірі співвіднесення самовизначення і визначення іншими (умовами, обставинами), у характері самовизначення в зв'язку з наявністю в людини свідомості й дії» [24, 67].

У своїх роботах Костюк Г.С. розвивав підхід, що був сформований С.Л. Рубінштейном. Для нього центральним моментом самовизначення є також самодетермінація, власна активність, усвідомлене прагнення зайняти певну позицію. На його думку самовизначення - це усвідомлення особистістю своєї позиції, що формується усередині координат системи відношень. При цьому вона зазначає, що від того, як складається система відношень (до суб'єкта, до свого місця в колективі, до інших його членів), залежить самовизначення і суспільна активність особистості [34].

Колтунович Т.А., Поліщук О.М. здійснили спробу побудувати загальний підхід до самовизначення особистості в суспільстві. Автори стверджують, що у психологічному плані розкриття сутності самовизначення особистості варто спиратися на суб'єктивну сторону самосвідомості - усвідомлення свого «я», що виступає як внутрішня причина соціального дозрівання. Вони виходять із характеристики «особистості, що самовизначилася», що для них є синонімом «соціальне дозрілої» особистості [33].

Особистість, що самовизначилася розглядається М.В. Дмитрієвою як «суб'єкт, що усвідомив, що він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що він може (свої можливості, нахили, дарування), що він є (свої особистісні й фізичні властивості), що від нього чекає колектив, суспільство; суб'єкт, готовий функціонувати в системі суспільних відносин. Самовизначення, таким чином, це «відносно самостійний етап спеціалізації, сутність якого полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети й сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, висунутих до нього з боку оточуючих і суспільства» [19, 123].

Вітчизняні психологи Бех І., Бреусенко О.А., Галян І. встановили, що особистісне самовизначення має ціннісно-смислову природу, воно є генетично вихідним і детермінує всі інші види самовизначення. Особистісне самовизначення здійснюється внаслідок ієрархізації та впорядкування

ціннісно-сислової сфери індивіда. Вивчення ціннісного аспекту самовизначення тісно пов'язане з дослідженням природи і сутності цінностей як регуляторів людської поведінки, уявлень особистості про майбутнє, формування сенсу життя, становлення суб'єктного потенціалу людини. Ціннісне самовизначення безпосередньо пов'язане з вибором, адже здійснюючи його, особистість повинна вибрати певні цінності [6; 8, 13].

Визначальною характеристикою особистості, джерелом її саморозвитку є суб'єктність (М.Й. Боришевський В.О.Татенко та ін.). В основі суб'єктності лежить здатність індивіда до самодетермінації, до керування власним життям, здійснення зважених життєвих виборів. Самовизначення розглядається як реалізація індивідом свого суб'єктного потенціалу.

В останні роки спостерігається тенденція до застосування холістичного підходу до вивчення особистості та ціннісного самовизначення зокрема. На засадах цього підходу побудована концепція аксіопсихіки і аксіогенезу З.С. Карпенко. В ній індивід розглядається в єдності його ієрархічно-структурних (особистість) та динамічно-функціональних (суб'єкт) характеристик, тобто у вертикальному та горизонтальному вимірах. Самовизначення зумовлюється складним динамічним співвідношенням елементарних суб'єктних здатностей (компонентів «хочу», «можу» і «володію»), системних суб'єктних властивостей з особистісними новоутвореннями ціннісного змісту: нормовідповідної поведінки як результату прийняття особистістю мотивів і цілей конкретної діяльності («треба»), соціальних установок і ціннісних орієнтацій як морально-смилових переживань («мушу»), часових і смислових (екзистенційних) цілей загальної життєдіяльності («буду»), есхатологічних устремлінь індивіда («приймаю») [27].

Екстраполюючи принцип інтегральної суб'єктності З.С. Карпенко на царину ціннісного самовизначення, стверджується, що цей феномен охоплює індивідний (моносуб'єктний) рівень, що означає адаптивно-прагматичне пристосування до умов конкретної діяльності; особистісний (полісуб'єктний)

рівень, що зумовлює моральне самовизначення в групі; індивідуальний (метасуб'єктний) рівень з екзистенційним самовизначенням у потоці цілісної життєдіяльності; абсолютно суб'єктний рівень, що стосується пошуків кінцевого сенсу існування і світобудови (есхатологічне самовизначення) [27].

Виникнення потреби в самовизначенні передбачає наявність специфічної соціальної ситуації розвитку особистості, певного рівня розвитку когнітивної, афективної та когнативної підсистем сфери мотивації. В юнацькому віці всі ці онтогенетичні передумови актуалізуються. Зокрема доцільно виділити повне структурування самосвідомості, високий ступінь розвитку моральної свідомості, становлення абстрактно-логічного, теоретичного мислення, рефлексованість емоційної сфери, формування життєвих планів, програм, зрілість ціннісних орієнтацій, світогляду, визначеність життєвих позицій, становлення індивідуального стилю саморегуляції.

Варто розглянути і погляди інших авторів на психологічні механізми самовизначення. Романюк Л.В. припускає, що самовизначення особистості - це двоєдиний психологічний механізм:

- засвоєння накопиченого людством досвіду, що у психологічному плані «я» протікає як наслідування й ідентифікація (уподібнення);
- формування в індивіда неповторних, тільки для нього характерних властивостей, що протікає як персоніфікація (відокремлення) [75].

У віковому аспекті проблема самовизначення найбільш глибоко й повно була розглянута О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів, вона вказує, що вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення являє собою афективний центр їхньої життєвої ситуації, є особистісним новоутворенням старшого шкільного віку, що пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе членом суспільства, із необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього.

Потребу в самовизначенні дослідники розуміють, як потребу об'єднати в єдину смислову систему узагальнені уявлення про світ і узагальнені уявлення про самого себе і тим самим визначити зміст свого власного існування. Вона зафіксувала надзвичайно істотну характеристику самовизначення в юнацькому віці - двоплановість: самовизначення здійснюється «через діловий вибір професії і через загальні, позбавлені конкретності шукання змісту свого існування» [11].

Вчені розуміють самовизначення як «вибір майбутнього шляху, потребу визначення свого місця в праці, у суспільстві, у житті», «пошук мети й змісту свого існування», «потребу знайти своє місце в загальному потоці життя» [36].

Основними критеріями меж і етапів самовизначення «варто вважати рівень розуміння особистістю сенсу життя, зміну відтворюючого виду діяльності й повноту рівня співвіднесення «хочу» – «можу» – «є» – «вимагають» у конкретної особистості. Іншими словами, конкретна форма прояву самосвідомості - самооцінка - стосовно Я-концепції виступає як оцінний аспект, тоді як стосовно самовизначення - як його когнітивний аспект, один із механізмів, і тому вона є внутрішньою умовою саморегуляції поведінки [34].

Запропоновані авторами етапи самовизначення фактично являють собою загальноприйняті в даний час у вітчизняній психології етапи вікової періодизації на основі зміни провідної діяльності.

Отже, вважаємо, що потреба в самовизначенні пронизує найрізноманітніші сфери життєдіяльності людини. Особистісне самовизначення, крім процесів, пов'язаних із формуванням самосвідомості (аутоідентифікація, самооцінні процеси, характерологічні проблеми, світоглядні, ціннісні настановлення, переосмислення життєвих планів, пошуки сенсу буття), передбачає такі нагальні потреби, як:

- 1) самовизначення у спілкуванні (пошуки розуміння у спілкуванні, прагнення отримати «підтвердження» з боку іншої людини);

- 2) самоствердження статево-рольової ідентифікації;
- 3) самореалізація індивідуальності в діяльності, сфері інтересів (можливість саморозкриття знову ж таки з метою дістати підтримку з боку іншого у своїй значущості, підтвердження своєї самоцінності).

1.2. Ціннісні орієнтації як складова самовизначення особистості

Проблеми, що пов'язані з людськими цінностями, займають одне з провідних місць у дослідженні соціальної детермінації людської поведінки, її саморегуляції та прогнозуванні. Формування ціннісних орієнтацій сприяє процесу розвитку особистості в цілому. Як один з елементів структури особистості, вони відіграють вирішальну роль у регуляції поведінки, формуванні світогляду, переконань, виборі життєвого шляху, особливо на етапі становлення професійно-трудової діяльності в юнацькому віці.

Саме завдяки цінностям особистість відчуває себе цілісно в оточуючому її світі. Світ цінностей – це насамперед світ культури, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості. Особливість ситуації в суспільстві, у якій проходить формування духовності особистості, полягає в тому, що цей процес відбувається в умовах послаблення політичного та ідеологічного пресінгу, розширення соціальної самостійності та ініціативи молоді. Це веде за собою, як наслідок, критичне осмислення досвіду попередніх поколінь, нові уявлення про своє професійне майбутнє та майбутнє суспільства.

Особистісні цінності виступають як своєрідні відношення зі світом, які узагальнені і перероблені досвідом соціальної групи. Тому вони фактично не залежать від ситуативних факторів і, можливо, тому не завжди чітко усвідомлюються, зокрема до того часу, поки не стають об'єктом рефлексії [19].

Психологічна структура особистості може бути охарактеризована як єдність, взаємозв'язок трьох основних сторін психологічної реальності: діяльності, свідомості і особистісної сфери (остання визначається, перш за все, такими компонентами, як спрямованість і самосвідомість особистості). Послідовне здійснення цілісного підходу при аналізі особистості привело до виділення важливої узагальненої форми фіксації особистісного досвіду – «цінності», яка характеризується як єдність спрямованості особистості, виділення для неї певної сторони дійсності, певних відношень і усвідомлення у зв'язку з цим свого «Я» [21].

Вирішення питання про те, як суспільні цінності перетворюються в особисті є актуальним на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. Проблема закріплення загальнолюдських цінностей в індивідуальній свідомості відноситься до числа фундаментальних проблем людської екзистенції. Адже соціальні зміни в суспільстві істотно впливають на зміни в системі цінностей особистості.

Цінності слід розглядати як узагальнені цілі і засоби їх досягнення, які забезпечують інтеграцію суспільства і водночас допомагають індивіду або групі зробити вибір своєї поведінки в значущих ситуаціях. Засвоєння цінностей у великих соціальних групах завжди опосередковане цінностями малих груп, референтних для індивіда, а особисті цінності є генетичним похідним від цінностей соціальних груп і спільностей різного масштабу. Селекція, присвоєння і асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковується його соціальною ідентичністю і цінностями референтних для нього малих контактних груп, які можуть бути як каталізатором, так і бар'єром у засвоєнні цінностей великих соціальних груп, у тому числі і загальнолюдських цінностей.

Включення людини у систему суспільних відносин супроводжується формуванням своєрідних «вузлів», що об'єднують різні види діяльності в цілісні особистісні структури. Як вважав Н.В. Павлик, ці вузли є ціннісними утвореннями [58]. І разом вони утворюють «ядро» особистості, її основу, яка

забезпечує цілісність індивідуального розвитку, а також особистісну самототожність.

Особистісні цінності складають внутрішній стрижень особистості, який можна інтерпретувати як ціннісну етичну орієнтацію. Остання забезпечує цілісно-суб'єктивне розуміння окремих актів поведінки людини та сприяє побудові прогнозу її поведінки у більш широкому полі ситуацій. Ціннісне ставлення до матеріальних чи ідеальних предметів – це переживання їх бажаності (чи небажаності) для людини. Саме у такій психологічній формі духовні цінності суспільства стають суб'єктивними надбаннями особистості. А їх спонукально-регулятивна функція можлива завдяки тому, що переживання бажаності трансформується в зацікавлено-дійове ставлення. Відтепер кожний предмет буття стає для людини не індиферентною даністю, а складовою їх життя, щодо якої вона має зайняти певну морально-ціннісну позицію і активно практично-перетворювально утверджувати її. Особисті цінності набувають ціннісного статусу тільки при зверненні особистісних зусиль на свою смислову сферу, на власне «Я», тобто становлення особистісних цінностей пов'язане з динамікою процесів усвідомлення, що включають різні види вербалізації і зміщення пізнавально-особистісних зусиль на власну смислову сферу [58].

Певна система цінностей втілюється, опредметнюється у тих чи інших конкретних феноменах, пов'язаних із відповідними формами життєдіяльності, у якій і здійснюється оволодіння цінностями, їх поступове перевтілення із явища «зовнішнього» у явище «для себе», тобто відбувається переведення цінностей суспільних у цінності суб'єктивно значущі для самого індивіда.

Ціннісні орієнтації окремої особистості формуються і функціонують на основі системи цінностей, виробленої суспільством, нерозривно і тісно пов'язані з цим утворенням. У суспільній та індивідуальній свідомості цінності виконують функцію життєвого орієнтира, моральної основи для вибору діяльності і субординації цілей.

Отже, аналізуючи ціннісні орієнтації, можна робити висновки про те, яке місце та позицію займає особистість у соціальній структурі суспільства, які соціальні ролі виконує чи хоче виконувати. Такий підхід до вивчення ціннісних орієнтацій призводить до необхідності розгляду їх у контексті більш складних утворень особистості, зокрема, у структурі самосвідомості, життєвих відношень особистості, її життєвого світу в цілому, особистісного розвитку. Ціннісні орієнтації виступають як результат саморозвитку особистості, структурування відносно зовнішньої діяльності процесу реалізації і процесу розгортання особистісних цінностей і смислів.

Таким чином, актуальність проблеми цінностей на сучасному етапі обумовлена рядом факторів:

1) у суспільстві відбувається зміна норм, ломка старих стереотипів. Ціннісна сфера, звільнившись від попередніх стереотипів, стає все більш самостійною і незалежною. Головні проблеми, які спричинені знаходженням життєво важливих цілей, сенсу життя і можливостей їх досягнення, стоять перед кожним. Оскільки ціннісні орієнтації знаходяться в основі вибору життєвих цінностей людини, то їх знання допомагає зясувати причини її вчинків і дій;

2) існує велика кількість теоретичних і практичних питань, що стосуються психологічної проблеми побудови ціннісно-змістовної сфери, виявлення і аналізу життєвих цінностей особистості. Зокрема, вимагають розробки питання вивчення динаміки мотиваційно-ціннісних структур, адекватних новій ситуації, що склалася, а також вивчення мотиваційно-ціннісних станів і процесу формування громадянської самосвідомості.

Романюк Л.В. визначив, що дослідження проблеми цінностей, яке допомогло б розкрити механізми впливу на становлення молодого людини і допомогти їй адаптуватись в нових умовах суспільно-економічних відносин, набуває важливого значення ще й тому, що проблеми, пов'язані з людськими цінностями, посідають одне з найважливіших місць в тих науках, які займаються вивченням особистості і суспільства. Саме цінності виступають

інтегративною основою як для окремо взятого індивіда, так і для будь-якої малої чи великої соціальної групи, культури, нації, накінець, для людства в цілому [75].

Психологічний аспект ціннісних орієнтацій, як одного із структурних компонентів спрямованості особистості, тісно пов'язаний з дослідженням її внутрішнього світу, суспільної поведінки, спрямованої на засвоєння і відтворення цінностей життя і культури.

Вважаємо, що цінність виступає важливою характеристикою психологічної структури особистості і визначає:

- спрямованість суб'єкта на реалізацію певних відношень, які відповідають певній цінності, спрямованість на певну діяльність;
- зміст уявлення про своє «Я», що відповідає спрямованості;
- виділення у свідомості певного предметно-діяльнісного змісту і його провідну роль у формуванні самосвідомості особистості.

У зв'язку з тим, що цінність визначає особливості інших компонентів психологічної структури особистості, її розглядають в ролі центрального компонента психологічної структури особистості.

На сучасному етапі, як визначено в працях Сметаняк В.І., під структурою особистості розуміємо єдність, взаємозв'язок та цілісність її елементів, які об'єднуються у чотири підструктури:

- біологічно обумовлена структура темпераменту;
- властиві для індивіда особливості форм психічного відображення – відчуттів, сприймання; емоцій і почуттів; мислення, пам'яті, волі;
- досвід особистості (знання, вміння, навички);
- спрямованість особистості (інтереси, прагнення, ідеали, світогляд, переконання, ставлення до себе та інших) [85].

До останньої з цих підструктур належать ціннісні орієнтації. Отже, ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений особистістю в її індивідуальному розвитку. Це той компонент структури особистості, який

являє собою певну вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почуття людини і з точки зору якої вирішується багато життєвих питань. Таке розуміння ціннісних орієнтацій дає змогу пояснити та емпірично вивчати спрямованість діяльності особистості в будь-який момент її життя.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Психологічна характеристика юнацького віку

Вітчизняні психологи С.Д. Максименка, Довгань О., Лановенко Ю. визначили, що юність – завершальний етап формування особистості. За віковою періодизацією юнацький вік поділяють на дві частини: рання юність (14,5-15 – 17 років) та старший юнацький вік (18–25 років) [11].

Межа переходу від підліткового до юнацького віку дуже умовна і за різними схемами періодизації припадає на різний вік. У схемі вікової періодизації онтогенезу юнацький вік було визначено як 17-21 рік для юнаків і 16-20 років для дівчат. Психологи розходяться у визначенні вікових меж юності. У західній психології взагалі переважає тенденція до об'єднання отрочтва та юності у єдиний віковий період, що називають періодом дорослішання (adolescence), змістом якого є перехід від дитинства до дорослості, а його межі можуть сягати від 12-14 до 25 років.

У вітчизняній психологічній науці прийнято розглядати юність як самостійний період розвитку людини, його особистості та індивідуальності. І.С. Кон визначає юність у межах 14-18 років, зазначаючи при цьому, що перехід від дитинства до дорослості звичайно поділяють на два етапи: підлітковий вік (отрочтво) та юність (ранню і пізню) [76]. Однак хронологічні межі цих вікових груп часто визначають зовсім по-різному. Наприклад, у вітчизняній психіатрії вік від 14 до 18 років називається підлітковим, в психології ж 16-18-річних вважають юнаками. Але частіше їх звужують до 15-17 років, і тоді юнацький вік фактично співпадає зі старшим шкільним віком, з періодом навчання у старших класах середньої загальноосвітньої школи [57].

Юнацький вік - дуже відповідальний етап розвитку у житті школяра, коли завершується морфофункціональне дозрівання організму, відбуваються суттєві зміни його особистості, психологічне та соціальне дорослішання. Згідно з періодизацією, прийнятою у віковій фізіології, юнацький вік у дівчат починається в 16 років, у хлопців - у 17 років. У школярів юнацький вік припадає на старші класи, коли виникають значні труднощі, пов'язані з інтенсивним навчальним навантаженням та емоційним напруженням, неминучим під час вибору професії і підготовки до вступу до дорослого життя [84].

Під віковими особливостями розуміють характерні для того чи іншого періоду психологічні особливості, що мають тенденцію до прояву в поведінці всіх представників даного вікового етапу. Колтунович Т.А., зазначала, що основним особистісним новоутворенням юнацького віку є психологічна готовність до самовизначення та процес формування цього новоутворення [33].

Юність розглядається як фаза переходу від залежного дитинства до самостійної і відповідальної дорослості, що передбачає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а з іншого - досягнення соціальної зрілості [34].

Юнацький вік - період, який історично сформувався найпізніше, його необхідність диктується ускладненням соціального життя і тих вимог, які сучасні розвинені суспільства ставлять до рівня професійної освіти і особистісної зрілості своїх дорослих членів. Внаслідок цього юнацький вік не є повністю усталеним, люди в 15-17 років навіть в одній країні можуть опинитись в різних соціальних умовах розвитку. До того ж, якщо врахувати, що процеси фізичного, фізіологічного, психічного і соціального дозрівання мають нерівномірний перебіг і по різному за часом у різних людей, а відповідні відмінності з віком збільшуються, то стає зрозумілим складність вивчення і опису цього важливого етапу розвитку людини.

Конкретний зміст юності як етапу в розвитку особистості визначається у першу чергу соціальними умовами. У наш час 15-17-річні юнаки та дівчата навчаються у школі, середніх професійно-технічних закладах та технікумах, на перших курсах вузів (вони вже зробили свій перший професійний та життєвий вибір). Тому поняття ранній юнацький вік більш широке ніж поняття старший шкільний вік.

Рання юність (старший шкільний вік) охоплює вікові межі 14,5-15 – 17 років. Старший юнацький вік (18-25 років) – це початок дорослості. На цьому етапі молода людина є уже зрілою і в фізичному, і в соціальному плані.

Проаналізуємо окремо визначені два періоду юнацького віку.

Старший школяр стоїть на порозі виходу у самостійне життя. Тому рання юність – це вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя як дорослої людини. Важливі завдання юнацького віку – вибір професії, підготовка до трудової діяльності та підготовка до вступу у шлюб та створення власної сім'ї. Коберник Л. О. підкреслює, що саме це створює нову соціальну ситуацію розвитку [31].

Перед старшим шкільним віком постає необхідність самовизначення, вибору свого життєвого шляху як завдання найважливішої життєвої значущості. Вибір професії стає психологічним центром ситуації розвитку старшокласника. Старші школярі дивляться на теперішнє уже з позиції майбутнього.

Старший шкільний вік – початкова стадія фізичної зрілості і одночасно стадія статевого дозрівання. Старшокласники готові до фізичних та розумових навантажень. Фізичний розвиток сприяє формуванню навичок і вмінь у праці, спорті, відкриває можливості для вибору професії. Усвідомлення своєї фізичної сили і привабливості, здоров'я впливає на формування у юнаків та дівчат високої самооцінки, впевненості в собі, життєрадісності, оптимізму, активності, поривання до дій [36].

Проте статева зрілість не означає зрілості соціальної. Юність є перехідним періодом від зрілості фізичної до зрілості соціальної. Якщо статеве дозрівання у зв'язку із акселерацією настає раніше на 2-3 роки, соціальна зрілість настає пізніше, оскільки більше часу потрібно для здобуття освіти.

Саме в ранньому юнацькому віці головним новоутворенням є відкриття власного Я, розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності та її властивостей, поява життєвого плану, настанова на свідому побудову власного життя. Значної ваги у свідомості старшокласників набуває усвідомлення ними тих якостей оточуючих людей і своїх власних, які зумовлюють людські взаємини.

Ранній юнацький вік має вирішальне значення в розвитку особистості, накладаючи відбиток на подальший життєвий шлях. Адже здійснений у юнацтві життєвий вибір буде визначати в подальшому успішність життєвого шляху особистості в цілому.

В ранній юності значно зменшується гострота міжособистісних конфліктів і меншою мірою проявляється негативізм у взаєминах з оточуючими людьми. Покращується загальне фізичне і емоційне самопочуття дітей, зростає їхня контактність та комунікативність. Відзначається більше витримки у поведінці. Усе це засвідчує, що криза підліткового віку або пройшла, або ж їде на спад. Одночасно відбувається стабілізація внутрішнього світу, що виявляється у зниженні рівня тривожності, нормалізації самооцінки.

Ранній юнацький вік – це вік не менших зрушень, ніж підлітковий, проте вони якісно інші і пов'язані із пошуками відповіді на запитання «яким бути?» [69].

Особливо значущим є те, що в цей період завершується статева ідентифікація, прийняття дорослих статевих ролей, процес перетворення хлопчиків на чоловіків, дівчаток – на жінок, тобто формується психологічна стать. Рання юність не менш психологічно складний період, ніж підлітковий.

Але на цьому віковому етапі не так гостро позначаються фізіологічні та ендокринні процеси, відсутні різкі зміни у сприйнятті себе і оточуючих. Натомість інтенсивніше формується внутрішня позиція молодих чоловіків і жінок, виникає своє ціннісно-сміслові розуміння тих якостей людини, які характеризують її як представника певної статті, активізується вироблення особистих поглядів на характер взаємовідносин чоловіка і жінки. Виникає підвищена потреба у спілкуванні з ровесниками протилежної статі, відкривається власна сексуальність. Тому саме цьому періоду в житті належить особлива роль у засвоєнні сексуальної моралі.

М. Боришевський, визначав, що самосвідомість у ранньому юнацькому віці структурується навколо статевого розвитку особистості. Саме рівень розвитку статевої свідомості та самосвідомості визначає потреби, ціннісні орієнтації, мотиви поведінки людини як статевої істоти [7].

Сучасні старшокласники не отримують потрібного обсягу знань щодо репродуктивної функції людини, культури інтимних стосунків, збереження сексуального здоров'я з молодих років. Слід зважати також на те, що значна кількість з них має негативний досвід виконання статевої ролі у батьківській сім'ї.

Протиріччя між відвертою пропагандою сексуальності та її замовчуванням у педагогічно спрямованій статевої соціалізації дитини породжує дисгармонію статевої самосвідомості – знань, уявлень і самооцінних ставлень особистості. Сексуальність видається старшокласникам приємною і збуджуючою і водночас утаємниченою, негідною складовою Я, що породжує недостатню виваженість власної лінії поведінки, неприйняття себе сексуальною істотою і, як наслідок, протирічливу Я-концепцію підростаючої особистості.

Отже, власне ранньоюнацький вік має вирішальне значення в психосексуальному та статевої ролі розвитку індивіда, в становленні особистості майбутнього сім'янина. Впродовж цього віку підростаюча особистість досягає такого ступеню фізичної, психічної та соціальної

зрілості, на якому вона цілком здатна свідомо і самостійно виконувати відповідальні соціальні функції як повноправний громадянин суспільства.

Юнаки та дівчата намагаються досягти автономії. При цьому розмежовується поведінкова автономія (потреба і право самостійно вирішувати питання, які стосуються їх особистого життя), емоційна автономія (потреба і право мати власні прив'язаності, вподобання та вибирати їх незалежно від батьків), моральну і ціннісну автономію (потреба і право на власні погляди, норми, ціннісні орієнтації і фактична їх наявність) [82].

Центральним новоутворенням старшого юнацького віку є особистісне самовизначення, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Нерідко на позначення цього феномена використовують поняття «ідентичність» — усвідомлена індивідом само тотожність [48].

Ідентичність забезпечує неперервність минулого, теперішнього і майбутнього індивіда. Вона утворює одну систему координат для організованих та інтегрованих форм поведінки у різних сферах життя людини, узгоджує особисті схильності і таланти з раніше пропонованими батьками, однолітками і суспільством ідентифікаціями. Допмагаючи людині визначити своє місце у суспільстві, особистісна ідентичність забезпечує основу для соціальних порівнянь — порівнянь себе з ровесниками, дорослими, своїм ідеалом, а також із собою в минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому і віддаленому майбутньому. Внутрішнє чуття ідентичності (Его-ідентичності) допомагає визначити напрям, цілі і зміст майбутнього життя молодій людині. Формування його є, за твердженням Е. Еріксона, головним завданням та найважливішою проблемою юності. З цим пов'язана властива ранньому юнацькому віку криза ідентичності — особливий момент розвитку, коли однаково динамічно наростає вразливість і розвивається потенціал особистості [14].

Формування ідентичності є тривалим і складним процесом. Він залежить від прийняття індивідом власних рішень (криза ідентичності), а також від взяття на себе зобов'язань щодо здійсненого вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності.

Основними варіантами становлення ідентичності, на думку німецького вченого Х. Ремшмидт, є зумовленість, дифузія, мораторій та досягнення ідентичності.

Зумовленість. За такого варіанта формування ідентичності юнаки беруть на себе певні зобов'язання, не долаючи етапу прийняття самостійних рішень. Їхній вибір професії, релігії чи ідеології заздалегідь визначений їхніми батьками чи вчителями, а не є результатом самостійних пошуків.

Дифузія. Молоді люди, які не визначили напрям свого життя, не мають змоги відповідно рухатися, перебувають у стані дифузії — невизначеності, яка їх особливо не хвилює. Вони не пережили кризи, не обрали для себе професійної ролі чи морального кодексу і навіть уникають думок про це.

Мораторій. Юнаки та дівчата переживають кризу ідентичності (період прийняття рішень), зайняті пошуком себе. Їхні рішення стосуються вибору професії, релігійних чи етичних цінностей.

Досягнення ідентичності. Таким є статус юнацтва, яке вже пережило кризу ідентичності, усвідомило і взяло на себе відповідальність за своє життя як наслідок самостійного вибору. Передусім цей вибір стосується життєвого шляху, майбутньої професії і реалізується у намаганні жити, дотримуючись значущих для себе моральних цінностей, норм і правил [25].

Наближення моменту закінчення школи вимагає особистісного і професійного самовизначення. Саме тому ранній юнацький вік пов'язаний з морально-особистісним (яким бути?), екзистенційним (у чому сенс життя?) і професійним (ким бути?) виборами, які є взаємопов'язаними і здійснюються одночасно. Їх рушійною силою є перехід від дитячої залежності до дорослої відповідальності і свободи.

Особистісне самовизначення юнаків. За своєю суттю особистісне самовизначення є процесом свідомого визначення суб'єктом своєї сутності та місця у системі суспільних відносин, світі, що виявляється в активному ставленні людини до себе та навколишньої дійсності. У старших класах воно означає формування у хлопців і дівчат стійких та усвідомлених переконань; оволодіння нормами поведінки, принципами, ідеалами; вироблення умінь спостерігати та осмислювати явища навколишнього життя, розуміти себе. Обумовлюється воно не стільки системою засвоєних знань, скільки готовністю до прийняття рішень, самостійних і відповідальних дій у нових ситуаціях [34].

Зміст особистісного самовизначення реалізується через сенсотворення — формування у старшокласників загальних уявлень про сенс життя, пошук сенсу власного існування; мотивацію — спонукання до спрямованої діяльності особистості; самореалізацію і самовираження — свідоме утвердження особистістю власної позиції в певних проблемних ситуаціях. Центральним моментом в особистісному самовизначенні юнаків і дівчат є усвідомлення себе суб'єктом самопізнання, самозміни, самовдосконалення.

Юність – надзвичайно складна, суперечлива стадія життєвого шляху, яка закладає ціннісний фундамент особистості. Нові інтелектуальні можливості, які виникають в ранній юності, розширюють горизонти самосвідомості молодій людині. Розвиток самосвідомості в цьому віці настільки яскравий та наочний, що дослідники різних психологічних напрямків мають єдину позицію в оцінці його значення для формування особистості.

Самосвідомість – це, перш за все, механізм, за допомогою якого людина пізнає себе і ставиться до самої себе. Ми поділяємо погляд Н.В. Павлик, згідно з якою виділяються три основні компоненти самосвідомості:

1) когнітивний (пізнавальний) – система уявлень і знань індивіда про себе (самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінка тощо);

2) емоційно-оцінний – емоційна оцінка своїх уявлень і знань індивіда про себе, емоційне ставлення до себе (почуття скромності, гордості, власної гідності тощо);

3) поведінковий (регулятивний) – усі ті прояви психічної активності, у яких виступає свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до оточуючих і до самого себе (самовладання, самодисципліна, самоконтроль тощо) [59].

М. Боришевський зазначав: «Щоб збагнути винятково важливу роль самосвідомості... слід підкреслити, що предметом чи, точніше, об'єктом самосвідомості... є все єство людини, будь-які її сторони: це і усвідомлення й оцінка свого тіла в цілому, його особливостей порівняно з тілесними характеристиками оточуючих людей, усвідомлення й оцінка... власних моральних якостей..., своїх ставлень, свого місця серед них – і так до нескінченності» [7]. Самосвідомість характеризується також своїм головним продуктом – уявленням про себе, образом Я, який може набувати різної модальності. Образ «Я» є результат самопізнання, форма узагальненого уявлення людини про себе.

Багато дослідників вважають основним новоутворенням у старшому шкільному віці особистісне та професійне самовизначення, оскільки саме у самовизначенні, в обставинах життя, у вимогах до школяра у період раннього юнацького віку криється найбільш істотне, що багато у чому характеризує умови, в яких відбувається формування його особистості. Дані досліджень вчених дозволяють стверджувати, що у старшому шкільному віці формується не саме самовизначення - особистісне, професійне (ширше - життєве), а психологічна готовність до нього, що передбачає:

1. Сформованість на високому рівні психологічних структур, насамперед самосвідомості.

2. Розвиненість потреб, що забезпечують змістовну наповнюваність особистості, серед яких центральне місце займають моральні установки, ціннісні орієнтації і тимчасові перспективи.

3. Становлення передумов індивідуальності як результат розвитку й усвідомлення своїх здібностей і інтересів кожним старшокласником [34].

Разом із тим, психологічна готовність визначається не стільки завершенням формування психологічних структур і якостей, скільки певною зрілістю особистості, тобто сформованістю психологічних утворень і механізмів, що забезпечують можливість безупинного зростання особистості зараз і в майбутньому. Самовизначення - центральне питання у юнацькому віці. Усвідомлення свого місця у майбутньому, своєї життєвої перспективи Нечипорук З.С. вважала центральним моментом психічного та особистісного розвитку в цьому віці [49].

Найважливіша психологічна умова для виникнення і розвитку життєвих перспектив учнів - їх ціннісні орієнтації. Великі зміни у власному організмі та зовнішності, пов'язані зі статевим дозріванням, певна невизначеність положення (вже не дитина, але ще й не дорослий), ускладнення життєвої діяльності та розширення кола осіб з якими юнак мусить узгоджувати свою поведінку - все це різко активізує у юнацькому віці ціннісно-орієнтовану діяльність. Наявність певної системи цінностей особистості є необхідною психологічною умовою для формування зрілих життєвих планів, особистісного й професійного самовизначення юнаків [73].

Ціннісні орієнтації - це елементи структури особистості, що характеризують змістовну сторону її спрямованості. У формі ціннісних орієнтацій у результаті визначення цінностей фіксується істотне, найбільш важливе для людини. Ціннісні орієнтації - це стійкі, інваріантні утворення моральної свідомості - основні його ідеї, поняття, «ціннісні блоки», компоненти світогляду, що виражають суть моральності людини, а виходить, і загальні культурно-історичні умови й перспективи. Зміст їх мінливий і рухливий. Система ціннісних орієнтацій виступає «згорнутою» програмою життєдіяльності і служить підставою для реалізації визначеної моделі особистості.

У ряді досліджень відмічається, що юнацький вік сензитивний, дуже сприятливий для утворення ціннісних орієнтацій як стійкої якості особистості, що сприяє становленню світогляду учнів, їх ставленню до оточуючої дійсності [10].

Розглядаючи у цілому особливості формування ціннісних орієнтацій у юнацькому віці, вчені стверджують, що цей необхідний та важливий елемент особистісної структури повністю сформований лише у однієї третини юнаків та дівчат. У третини школярів юнацького віку ціннісні орієнтації лише тільки починають формуватись і не можна стверджувати, що вони перетворились на стійку якість особистості. Значна частина юнаків та дівчат не повністю усвідомлює своєї життєвої позиції, не визначила свого особистого ставлення до цінностей оточуючого світу [11].

Період ранньої юності, що збігається із старшим шкільним віком, – це період значних емоціональних, інтелектуальних, моральних і вольових змін, зумовлених появою важливих новоутворень у сфері індивідуальної свідомості старшокласників. Юнацький вік характеризується наявністю значних суперечностей, найбільш виражених внутрішніх і зовнішніх, особистісних і міжособистісних конфліктів. Особистісні суперечності юнаків і дівчат виявляються не тільки в полярності почуттів та емоцій, а й у суперечливості бажань і прагнень, у безпосередності та непослідовності поведінки [76].

Юнацький вік надзвичайно важливий у віковій періодизації розвитку особистості, оскільки саме в цьому віці відбувається самовизначення особистості в різних сферах життя. Найбільш важливим стає професійне самовизначення, а також життєве самовизначення особистості, частиною яких і є визначення себе як громадянина.

Зміни умов і вимог життя в сучасній Україні знайшли своє відображення в процесі особистісного розвитку, самовизначення молодих українців. Підростаюче покоління шукає своє місце в навколишньому світі, тонко сприймаючи всі відхилення і недоліки в діяльності, поведінці

конкретних людей і суспільних інститутів. Юнацтво вирізняється стабільністю глибинно-психологічної сутності головних характеристик, оскільки саме формування світогляду і життєве самовизначення так само визначають обличчя юнаків і дівчат ХХІ ст., як і їхніх ровесників кілька десятиліть тому. З іншого боку, зміни умов і вимог життя зумовили якісні зміни в ціннісній характеристиці процесу формування самосвідомості та особистісного становлення [84].

У нових соціальних умовах, що прийшли на зміну тотальній системі програмування соціальної поведінки особистості, успіх «особистісного виживання» в житті, яке диктує свої вимоги до розвитку індивіда в умовах ринкових відносин, залежить від зовсім іншого рівня активності й творчої ініціативи людей, зокрема від їхньої нової громадянської позиції. У ціннісному виборі реалізується суттєва людська потреба в самореалізації, досягненні максимальної повноти життя. Предметом ціннісного вибору стає будь-яка сфера життєдіяльності особистості: трудова, суспільно-політична, сімейно-побутова та ін., оскільки в кожній з них людина рано чи пізно повинна визначитися.

Громадянська спрямованість виникає за умови опанування особистістю провідних громадянських цінностей. Саме громадянські цінності є внутрішньопсихологічною основою громадянської спрямованості.

За М.Й. Боришевським, «громадянська спрямованість є відносно стійкою системою мотивів, яка виникає на основі присвоєних індивідом громадянських цінностей, що набрали для нього суб'єктивної значущості і виступають внутрішніми спонуканнями до вияву самоактивності з метою реалізації таких цінностей у процесі життєдіяльності. Громадянська спрямованість є результатом виникнення в індивіда стійкої самоідентифікації зі змістом громадянських цінностей, що виступають як внутрішня потреба, засіб самоствердження й самореалізації, як умови визначення основних життєвих орієнтирів...» [7]. Дослідник підкреслює, що громадянська спрямованість є інтегральною характеристикою особистості як члена

національної спільноти і що саме в ній віддзеркалюються рівень, глибина усвідомлення людиною світу прав та обов'язків перед співвітчизниками, перед Українською державою.

Сучасні юнаки та дівчата, що входять у доросле життя, відчують на собі неоднозначний вплив зовнішньої ситуації: змінилися вимоги, які ставить суспільство перед молоддю, а умови сучасного життя кардинально відрізняються від умов життя 20–30 років назад. Соціально-економічна, політична ситуація в країні нелегка, напружена, що, природно, позначається і на розвитку життєвого самовизначення. Самосвідомість особистості становить ядро її самовизначення. Здібності людини, заломлюючись крізь призму поставлених нею цілей, знаходять реальний вияв у її активній участі у відповідних видах і формах діяльності. Чим більшою мірою визначені особистістю життєві цілі відповідають способу її життєдіяльності, тим вищою є ймовірність досягнення бажаного результату і тим більш можливою стає реалізація особистості. При цьому людина самовизначається щодо конкретних явищ, сфер діяльності, окремих людей, соціальних груп і т. ін. – аж до світу загалом. Зіставлення себе зі світом, з конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття і є духовною складовою життєвого самовизначення та основою розвитку громадянської спрямованості особистості.

Бех І. визначав, що на відміну від підліткового вікового етапу, в юнацькому віці особливу значущість набуває особисте майбутнє, розширюються хронологічні межі життєвої перспективи, підвищується самооцінка особистості [6]. Однак створення особистістю образу майбутнього ще недостатнє для організації власного життя. Необхідною умовою є визначення цілей, вміння відбирати необхідні дії та послідовно їх реалізовувати. Молоді люди часто недооцінюють вплив об'єктивних факторів: їхні життєві плани недостатньо реалістичні, відображають високі домагання та максималізм у виборі життєвих цілей. Або, навпаки, вони

перебільшують значущість об'єктивних чинників, що може бути джерелом сумнівів та тривоги, відмови від проектування життєвих перспектив.

Є.І. Головаха, О.О. Кронік відзначали, що усвідомлення потреби та необхідності в плануванні життєвого шляху спричинює виникнення особливого утворення - життєвої перспективи, що включає минуле, теперішнє та майбутнє особистості, де події минулого, теперішнього та майбутнього займають певне місце та наділені відповідним статусом у визначенні подальших етапів життєвого шляху [15].

Становлення системи глобальних життєвих цілей виникає на основі усвідомлення ціннісно-сміслових аспектів власної самореалізації. Згідно з С.Д.Максименка, вже в ранньому юнацькому віці ціннісно-смісловий аспект самовизначення превалює над часовим [17].

Ряд психологів (О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук, та ін.), що вивчали питання формування особистості у юнацькому віці, пов'язують перехід від підліткового до юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, коли спрямованість у майбутнє стає основною спрямованістю особистості, і проблема вибору подальшого життєвого шляху знаходиться в центрі інтересів і планів старшокласників. Перед ними постають фундаментальні задачі соціального й особистісного самовизначення: як знайти своє місце в житті, вибрати справу у відповідності зі своїми можливостями й здібностями, як стати справжніми людьми, у чому сенс життя і багато інших. Юнаки і дівчата прагнуть зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити себе членами суспільства, визначити себе у світі, тобто зрозуміти себе і свої можливості поряд з розумінням свого місця й призначення в житті.

Суб'єктивно значущою для юнаків стає неоднорідність їх соціального положення. З одного боку, продовжують хвилювати проблеми, успадковані від підліткового етапу, - власне вікова специфіка, право на автономію від старших, проблеми стосунків сьогодення, оцінок, різноманітних подій. З іншого боку перед ними стоять задачі життєвого

самовизначення. Така комбінація зовнішніх і внутрішніх факторів або соціальна ситуація розвитку визначає й особливості розвитку особистості у юнацькому віці [11].

На нашу думку, юнацький вік характеризується виробленням ціннісних орієнтацій – спрямованості на певні цінності – еталони життя. Зокрема, хлопці виявляють орієнтацію на «гарних і вірних друзів», «здоров'я», «діяльне життя», тоді як дівчата – на «кохання», «цікаву роботу», «щасливе сімейне життя». Ціннісні орієнтації розширюють межі соціальної ситуації розвитку, виводять юнака на вищий рівень стосунків зі світом. У нього формується готовність до професійного та життєвого самовизначення [16].

Провідною ж характеристикою свідомості юнака стає спрямованість у майбутнє. Юнацький вік – це вже значне коло діяльностей. Юнаки тяжіють до різних видів активності, що виявляється у широкому спектрі ціннісних орієнтацій. Зміст останніх засвідчує: якщо підліток – це «відкриття «Я», то юнак – «відкриття себе в світі». За цих умов постає завдання на впорядкування своїх стосунків зі світом, пошук свого місця у ньому [16].

Зокрема, відумий сучасний дослідник проблем профорієнтації молоді Н.М. Пилипенко вказував на п'ять професійно-цінних якостей особистості. Це: громадянські якості, ставлення до праці і професії, інтереси, нахили до даної сфери діяльності, спеціальні здібності, навички, знання, досвід. Автор наголошує, що кожна професійно важлива якість, якщо вона розглядається ізольовано, не може бути єдиною підставою для вирішення питання про професійне самовизначення особистості [65].

Отже, аналіз різних аспектів становлення особистості у юності та ранній молодості дозволяє стверджувати, що підготовка до професійного самовизначення та сам процес оволодіння професією є важливою умовою досягнення самоідентичності.

2.2. Процес ціннісного самовизначення юнаків та дівчат

Головною задачею, що постає перед індивідом у ранній юності, за Е. Еріксоном, є формування почуття ідентичності в протизагу рольової невизначеності особистісного «Я». Юнак повинний відповісти на питання: «Хто я?» і «Який мій подальший шлях?». У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, і виробляє певні норми для оцінки своєї поведінки й поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також з усвідомленням власної цінності й компетентності [16].

Пошук ідентичності може відбуватися по-різному. Один із способів вирішення проблеми ідентичності полягає у випробуванні різних ролей. Деякі молоді люди після рольового експериментування і моральних шукань починають просуватися в напрямку тієї чи іншої мети. Інші можуть і зовсім минати кризу ідентичності. До них відносяться ті, хто беззастережно приймає цінності своєї родини й обирає сферу діяльності заздалегідь визначену батьками. Великий відсоток молоді на шляху тривалих пошуків ідентичності зіштовхуються зі значними труднощами. Нерідко ідентичність знаходиться лише після болісного періоду проб і помилок. У ряді випадків людині так і не вдається досягти міцного відчуття власної ідентичності. Молодій людині важливо уникнути головної небезпеки - розмивання почуття свого «Я», унаслідок розгубленості, сумнівів у можливості направити своє життя у визначене русло [25].

Відомий спеціаліст у галузі психології профорієнтації Костюк Г.С., стверджував, що «професійне самовизначення є системоутворюючим центром для всієї системи можливих самовизначень» підростаючої людини як суб'єкта діяльності і громадянина [34].

Нечипорук З.С. у роботі «Психологія професійного самовизначення в ранній юності» вказує на внутрішню суперечливість процесу професійного самовизначення. Він розглядає професійне самовизначення як процес

розвитку особистості, при цьому його рушійні сили містяться у внутрішніх протиріччях особистості [49].

Павлик Н. В. виділяв чотири виду діяльності, що мають відношення до професійного самовизначення особистості. Це пізнавальна (збір загальної інформації), ціннісно-орієнтаційна (самостійне знайомство зі світом професій), перетворююча («проба сил») і комунікативна (умова для інших діяльностей) [58].

До спроби створення єдиної теорії самовизначення в юнацькому віці вдався вітчизняний психолог Павлютенков Є.М. Основою, із позиції якої автор підходить до вирішення проблеми самовизначення є уявлення про ціннісно-смыслову природу особистісного самовизначення. Рівень особистості - це рівень ціннісно-смыслові детермінації, рівень існування у світі змістів і цінностей. Виділення основних функцій смыслових утворень дозволить краще зрозуміти його підхід до самовизначення.

1. Існування у світі змістів є існування на власне особистісному рівні, область змістів і цінностей є та область, у якій і відбувається взаємодія особистості і суспільства; цінності й змісти є, власне кажучи, мова цієї взаємодії.

2. Провідна роль цінностей для формування особистості. Сповідання цінностей закріплює єдність і самототожність особистості, надовго визначаючи собою головні характеристики особистості, її стержень, її мораль та моральність. Таким чином, визначення цінності є визначенням особистістю самої себе.

3. Створення еталона, образу майбутнього й оцінка діяльності з моральної, смыслові сторони [60].

У рамках цього підходу адекватно постає питання про співвідношення цінностей і цілей: «Цінність у першу чергу є тим, що дає ідеальній (тобто реально ще не здійсненій) меті силу впливу на спосіб і характер людської діяльності, спонукальну силу» [60]. Таким чином, цінності, ціннісна свідомість лежить в основі цілепокладання.

М. С. Корольчук вказував на принципове розходження в природі елементів уявлення людини про своє майбутнє, із якого випливає і розходження в їхній функції. Він розрізняє в складі життєвого плану два типи цілей: кінцеві (ідеальні) і допоміжні (реальні, конкретні). Кінцеві цілі являють собою ідеали, що розуміються як цінності; ці цілі стабільні. Реальні ж цілі характеризуються конкретністю й досяжністю, вони можуть змінюватися в залежності від успіхів чи невдач. Таким чином, М.С. Корольчук прямо вказував на зв'язок життєвого плану з цінностями [68].

Як ми бачимо, уявлення про власне майбутнє пов'язані з цінностями. Цінності являються засобом залучення індивіда до роду, дозволяючи перебороти тимчасовість людського існування. Цінності тісно пов'язані з уявленнями про сенс життя, що є одночасно і підставою розвитку особистості, і його результатом. Наявність інтересу до сенсу життя і його активне обговорення, на думку Нечипорук З.С., свідчать про активний хід процесу самовизначення; їхня відсутність - про його спотворення [48].

Легун О. розглядає прагнення до пошуку і реалізації людиною змісту свого життя як природжену мотиваційну тенденцію, властиву усім людям, що являється основним двигуном поведінки і розвитку дорослої людини [41].

У пошуках змісту свого існування, у найбільш загальній формі виявляється ціннісно-сміслова природа особистісного самовизначення. Потреба в сенсі життя характеризує дорослі форми поведінки і тому не може не враховуватись, коли ми маємо справу з процесом формування особистості, становлення людського «Я».

Особистісне самовизначення в юнацькому віці детерміновано рядом новоутворень: розвитком самосвідомості, що пов'язане зі здійсненням особистісної рефлексії, інтелектуальним розвитком, становленням власної ідентичності, пошуком смислу життя, потребою встановлення індивідуалізованих стосунків зі значущими іншими, «романтизмом» В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [54].

Таким чином, у вітчизняній та російській психології професійне становлення особистості розглядається як складова частина її загального розвитку, а професійне самовизначення - як форма життєвого, особистісного самовизначення.

Особливості протікання процесу самовизначення в юнацькому віці умовно подають у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів :

- на першому етапі відбувається переоцінка цінностей та ідеалів, якими керувалась особистість до цього. А тому власний досвід життєдіяльності виступає важливим джерелом ціннісних орієнтацій;

- на другому етапі засвоєння цінностей проходить не лише шляхом утворення цілісних функціональних одиниць емпіричних уявлень, а й комунікативних – через засоби масової інформації і пропаганди;

- необхідною умовою, основою третього етапу є діяльність, виражена в особистих внутрішніх відношеннях до об'єктивних умов свого буття.

Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи є центральним новоутворенням психічного і особистісного розвитку в юнацькому віці. Проблеми ціннісних орієнтацій юнацького віку торкається Левенець А.Є. при дослідженні формування особистісної репрезентації життєвого шляху. вона вважає, що юнацький вік є порою життєвого, соціально-рольового, професійного, особистісного, морального самовизначення та індивідуалізації (усвідомлення власної неповторності) [40].

Юність потребує від особистості знання власних можливостей та перспектив. Ця вимога задовольняється у процесі вироблення власного світогляду, смисложиттєвого та ціннісного вибору, формування життєвих планів та програм.

Саме юнацький вік є сензитивним для утворення ціннісної орієнтації як стійкого елемента життєвої перспективи. Основними характеристиками ціннісних орієнтацій є їх зміст та ступінь сформованості

ієрархічної структури. За результатами дослідження студенти зосереджують свою увагу переважно на життєвій перспективі. В усвідомленні ціннісних аспектів життєвого шляху спостерігається тенденція до недиференційованого або слабкодиференційованого відображення ціннісних орієнтацій. У кожного другого юнака або дівчини існує конфлікт у ціннісній сфері між професійними та позапрофесійними цінностями. Для більшості характерна мотивація, орієнтована на вирішення проблем власної самореалізації, спілкування, навчання та майбутньої професії. Серед домінуючих цінностей переважають «вічні» для цього віку : цікава робота, дружба , щасливе сімейне життя, любов. Щодо сімейної та професійної життєвої лінії уявлення юнацтва наближаються до середньостатичних. Стосовно освітніх, кар'єрних, добробутних перспектив справедливим є висновок про їх завищеність, не реалістичність [87].

В юності проходять глибокі зміни в системі життєвих цінностей, відбувається ломка уявлень, відмова від ілюзій, з'являються нові погляди, переконання, оцінки. О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук відмічали, що в процесі здійснення життєвих планів молодь зустрічається з певними труднощами, і її ціннісні орієнтації формуються під суперечливим впливом різних факторів [11].

Серед всієї багатообразності факторів, що впливають на ціннісні орієнтації молоді: система освіти, діяльність політичних організацій, трудового колективу, засобів масової пропаганди, ідеал, місце проживання, рівень політичних знань, професійна зацікавленість, твори мистецтва і літератури, психологічні характеристики особистості, виділяють і підкреслюють роль сім'ї [82].

Також на формування ціннісних орієнтацій молоді більш відчутно починають впливати такі фактори, як телебачення, радіо, кіно, вивчення суспільних наукових дисциплін, самоосвіта. Характерною рисою ранньої юності є формування життєвих цілей, планів. Життєвий план виникає, з одного боку, в результаті узагальнених цілей, котрі ставить перед собою

особистість, як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення усталеного ядра ціннісних орієнтацій, які підпорядковують собі поодинокі прагнення, що минають, з іншого боку – це результат конкретизації цілей і мотивів. Безпосередній вплив на життєві цінності особистості справляють цілі та інтереси суспільства, ідеалогічні установки, моральні та правові норми, соціальні цінності [15].

Життєві плани залежать від завдань, які визначаються об'єктивними умовами життя та ціннісними орієнтаціями юнаків та дівчат, що умовно поділяються на :

- професійно-освітні (отримати цікаву улюблену роботу, підвищити свою кваліфікацію, отримати вищу освіту);
- суспільно-політичні (розширити свій політичний кругозір, брати участь в суспільному житті);
- романтико-пізнавальні (побувати в інших містах і країнах);
- особистісно-сімейні (знайти вірних друзів, створити сім'ю, виховати дітей справжніми людьми);
- матеріально-побутові (добитися гарного матеріального становища, створити хороші житлові умови) [15].

Життєві плани молоді формуються на основі її уявлень про об'єкт вибору, із врахуванням значимості для неї професійного самовизначення, а також самої праці. На професійне самовизначення молоді впливають цінності, що виражаються в життєвій орієнтації (на працю, сім'ю, дозвілля) [40].

Цікавою на наш погляд, є змістовно-процесуальна модель професійного самовизначення, серед складових компонентів якої знаходимо [41]:

- а) усвідомлення цінності чесної (суспільної-корисної) праці (виступає ціннісно моральною основою самовизначення);

б) загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації в країні і прогнозування перспектив її зміни (врахування конкретної соціально-економічної ситуації і прогнозування престижності обраної професії);

в) виділення віддаленої професійної цілі і її узгодженість з іншими важливими життєвими цілями (дозвілля, сімейними, особистісними).

Досліджуючи мотиви вибору учнями майбутньої професії, Є.М. Павлютенков визначив, що усвідомлені потреби при виборі майбутньої професії породжують відповідні інтереси, що знаходяться в основі діяльності, спрямованої на здійснення всього комплексу мотивації. Дослідник вважав, що потреби виступають у виді основи формування інтересів; ціннісні орієнтації – у вигляді основного змісту цих інтересів; мотиви діяльності - у якості різновидів інтересу [60].

Проте, Є.М. Павлютенков зазначав, що взаємодія мотивів з інтересами особистості має свою специфіку, і не всякий інтерес може служити психологічною основою мотиву і заснованого на ньому самовизначенні. Зокрема він вказував, що у практиці нерідко доводиться зустрічатися з так званим ситуативним інтересом, для якого є характерним позитивне ставлення до певних професій, коли вони представляються у формі, що приваблює мимовільну увагу юнацтва. При цьому юнак не застосовує вольових зусиль для пошуків, спрямованих на пізнання даної професії [61].

Представники гуманістичної психології розглядають ціннісні орієнтації як один із показників самоактуалізації особистості. Самоактуалізація особистості – це складний саморух до повного розкриття власних можливостей та здібностей, який відбувається протягом всього життя та має свої особливості на різних етапах особистісного та професійного становлення. Рівень самоактуалізації визначає особистісно-професійне зростання майбутнього спеціаліста. Саме самоаналіз, самоусвідомлення та самовдосконалення забезпечують подальшу інтеграцію особистості вчителів на більш високому рівні розвитку [88].

Вважаємо, що саме прагнення до самоактуалізації мотивує особистість до розвитку і вияву своїх можливостей, робить її вільною у виборі власного життєвого шляху. Крім того, реалізація потенцій людини робить її психологічно зрілою, здатною до творчості. Самоактуалізація особистості впливає на рівень підготовки майбутнього професіонала [40].

Подоляк Л.Г., Середницька І.Я. визначали, що К.Д. Ушинський називав період юності вирішальним, коли остаточно закладається фундамент ціннісних орієнтацій, вимальовується проекція головних напрямків пошуків самореалізації на інших вікових етапах [83].

Нормальний психо-соціальний розвиток у цьому віці, на думку представника еґо-психології Кокун О. М. повинен призвести до досягнення інтегрованої ідентичності. Завдання, з яким зустрічаються юнаки, полягає у тому, що зібрати в одне ціле всі знання про самих себе (які вони сини та дочки, студенти, спортсмени, музиканти та інше) та інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність, яка є усвідомленням як минулого, так і майбутнього, яке логічно впливає з нього [32].

Нездатність юнаків та дівчат досягти особистої ідентичності призводить до того, що Краєва О.А. визначає кризою ідентичності. Криза ідентичності або рольове зміщення найчастіше характеризується нездатністю обрати кар'єру або продовжити освіту. Чимало осіб, що страждають від специфічного для цього віку конфлікту, гостро відчують свою безталанність та душевний розлад. Вони відчують свою непристосованість, деперсоналізацію, відчуження та іноді кидаються у бік «негативної» ідентичності – протилежної тій, яку їм настійливо пропонують батьки та однолітки [35].

Психолого-педагогічна наука досить чітко визначає умови становлення особистості професіоналом, накреслює шляхи формування професійно важливих якостей особистості.

Показано, що дослідження ціннісного самовизначення в ранній юності доцільно поєднувати з вивченням особливостей формування Я-

концепції. Значення цінностей у становленні Я-концепції доведено багатьма вченими, серед яких І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, О.Є. Гуменюк, та ін.

Розгляньте як функція Я-концепції особистості, ціннісне самовизначення юнаків по-різному констатується її компонентами: афективний компонент задає інтенцію поведінки, когнітивний забезпечує цю інтенцію відповідними ресурсами, конативний інтегрує афективно-когнітивний імпульс і спрямовує його в русло ціннісного вибору. У поведінковому компоненті найчіткіше виявляється зв'язок переконань з об'єктивною дійсністю. Лише зріла особистість, Я-концепція якої становить збалансоване поєднання когнітивного, афективного та поведінкового компонентів, може демонструвати таку цілісність, гармонію думки та дії, здатність до вчинку. Ця складова характеризує людину насамперед як індивідуальність тому, що у вчинку особистість обирає свій неповторний спосіб самоздійснення, заявляє про себе як про суб'єкт життєдіяльності [16].

У західній психології особистісне самовизначення в ранній юності розглядається в контексті формування психосоціальної ідентичності. Ідентифікація передбачає прийняття певних соціокультурних цінностей, ототожнення з ними. Доповненням до ідентифікації є індивідуалізація, яка передбачає критичне осмислення соціальних цінностей та побудову на цій основі власної системи ціннісних орієнтацій, що, зрозуміло, і є проявом ціннісного самовизначення особистості.

Пріоритетними сферами ціннісного самовизначення юнаків є рольове, соціальне, моральне, життєве (екзистенційне) і професійне самовизначення, що репрезентують основні сфери життєздійснення особистості [37].

Доведено, що незважаючи на інтенсивний розвиток особистості в юності, ціннісно-сміслова сфера юнацтва, як і їхня Я-концепція, ще перебувають на стадії становлення. Тому юнакам та дівчатам буває важко здійснити професійне, моральне, соціальне самовизначення. У зв'язку з цим актуальною є потреба в створенні розвивально-корекційних методик,

спрямованих насамперед на розвиток та оптимізацію аксіогенезу особистості в юнацькому віці.

Теоретичні засади дослідження феномену ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці висвітлюють стан розробки досліджуваної проблеми в науковій літературі, розглядають основні підходи до питання самовизначення особистості, розкривають характеристику ключових понять – «особистість», «самовизначення», «цінність», «ціннісне самовизначення», «вибір», «суб'єктність».

Встановлено, що детермінантою всього розвитку й найбільш значущим психологічним новоутворенням юнацького віку є особистісне самовизначення. Як засвідчив аналіз психологічної літератури, дослідження проблеми особистісного самовизначення можна звести до кількох основних положень: особистісне самовизначення є інтегруючим компонентом розвитку юнака, що має ціннісно-змістовну природу і дозволяє йому визначити позицію по відношенню до соціально значущих цінностей.

Таким чином, суть феномену ціннісного самовизначення особистості юнаків та дівчат полягає в усвідомленні, добровільному прийнятті і відстоюванні своєї позиції в структурованому багаторівневому спектрі суб'єктності індивіда, що еволюційно розгортається в різних видах людської життєдіяльності.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1.Методика і процедура дослідження

Найбільш об'ємним визначенням особистісного самовизначення є процес формування єдиної змістовної системи, в якій поєднані уявлення про себе й про світ, тому ми пов'язуємо успішність особистісного самовизначення з показниками усвідомлення майбутніх життєвих планів.

Дослідження здійснювалося у 2021 р. онлайн через Google-forum серед учнів 9-х-11-х класів (це юнаки та дівчата 15–17 років) середніх шкіл м. Запоріжжя в кількості 75 осіб: юнаків (36 осіб) і дівчат (39 осіб).

У дослідженні застосовувались такі методики:

1. Методика дослідження рівня співвідношення “цінності” та “доступності” в різних життєвих сферах.

2. Методика ціннісних орієнтацій М. Рокича.

Методика дослідження рівня співвідношення “цінності” та “доступності” в різних життєвих сферах [18].

Основною психометричною характеристикою методики є показник “цінність-доступність” (“Ц-Д”), який відображує ступень дезінтеграції в мотиваційно-ціннісній сфері, а отже свідчить про ступень незадоволеності життєвою ситуацією, внутрішню конфліктність, блокаду основних потреб, або, з другого боку, про рівень самореалізації, внутрішню ідентичність, інтегрованість, гармонію. В методиці використовуються поняття, які означають в основному, термінальні цінності, виділені М.Рокічем. Досліджуваним пропонувалося на спеціальному бланку 12 понять, які означають різні життєві цінності для їх попарного порівняння двічі:

- активне, діяльне життя;
- здоров'я;
- інтересна робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально-забезпечене життя (відсутність матеріальних ускладнень);
- наявність хороших і вірних друзів;
- впевненість у собі (свобода від внутрішніх суперечностей і сумнівів);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, світогляду, загальної культури, а також інтелектуальний розвиток);
- свобода як незалежність у вчинках і діях;
- щасливе сімейне життя;
- творчість (можливість творчої діяльності).

Перший раз - за “цінністю” (перша матриця), другий раз - за “доступністю” (друга матриця). Нами були використані такі параметри даної методики:

1 - цінність або бажаність - (Ц) - оцінюється числом переваг цінностей цієї сфери над іншими. Максимальне значення Ц по кожній сфері дорівнює 11 балів (у випадку, якщо старшокласник завжди обирає цю сферу в якості найбільш важливою в порівнянні з іншими), мінімальне значення Ц дорівнює 0 балів (у випадку якщо жодного разу ця сфера не обрана в якості найбільш важливої в порівнянні з іншими);

2 - доступність - (Д) - оцінюється числом переваг даної сфери над іншими. Максимальне значення Д по кожній сфері 11 балів, мінімальне - 0 балів;

3 - співвідношення цінності і доступності даної сфери - (Ц-Д) ;

4 - інтегральний показник адаптованості (ІПА) - підраховується як сума різниць Ц та Д за всіма сферами. Мінімальне значення - 0 балів, максимальне - 132 бала (у випадку якщо за всіма сферами Ц та Д максимальна).

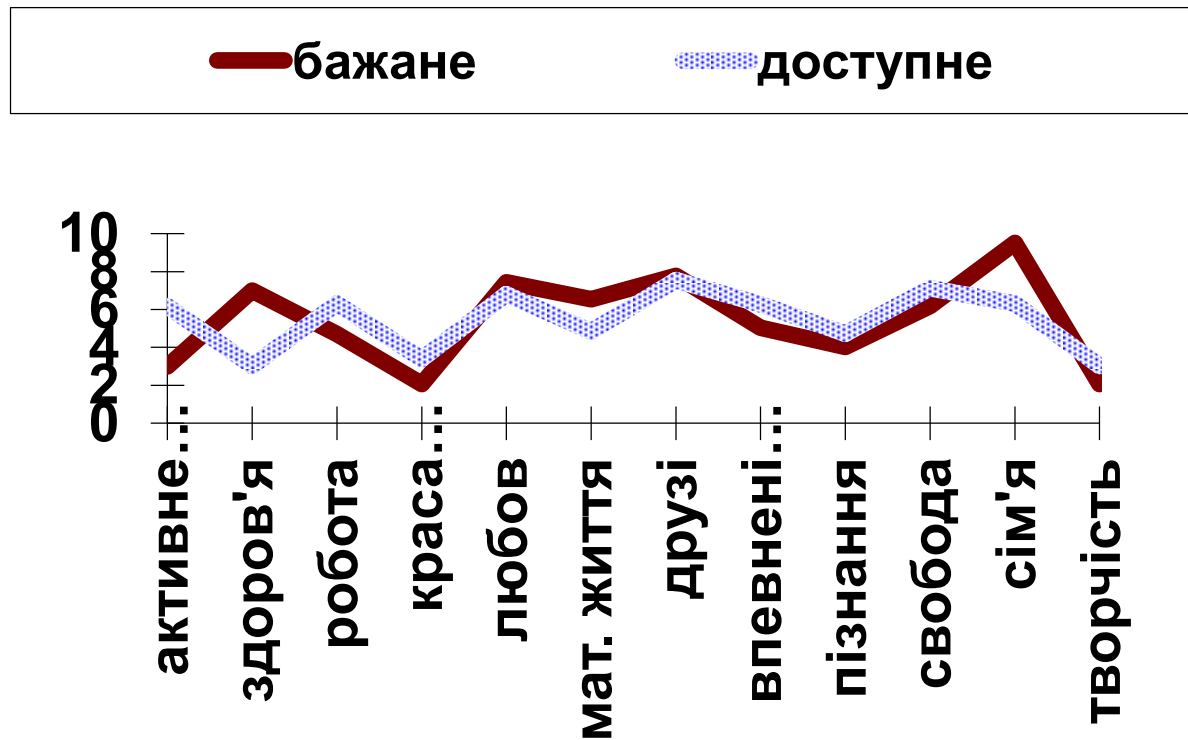
Методика М. Рокича спрямована на виявлення основних інструментальних та термінальних ціннісних орієнтації особистості яких вона дотримується у своєму житті в даний період. Всього 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей, але у відповідності до гіпотези даного дослідження та задля виконання поставленої мети й завдань нам знадобиться лише неповна "термінальна" частина зазначеної методики.

3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація

В результаті проведення емпіричного дослідження із використанням вищевказаних методик, нами були зафіксовані дані по кожній із шкал, які ми оформили у статистичну базу даних. Насамперед, зазначимо, що основною методикою дослідження виступила методика визначення рівня співвідношення цінності та доступності в різноманітних життєвих сферах.

Гіпотетичне положення нашої дипломної роботи вимагає чіткої фіксації отриманих результатів за віком і статтю старшокласників. Отже, аналіз отриманих даних проводився нами в режимі диференціації показників “бажаного” і “доступного” в життєвих сферах старшокласника за статевими віковими відмінностями.

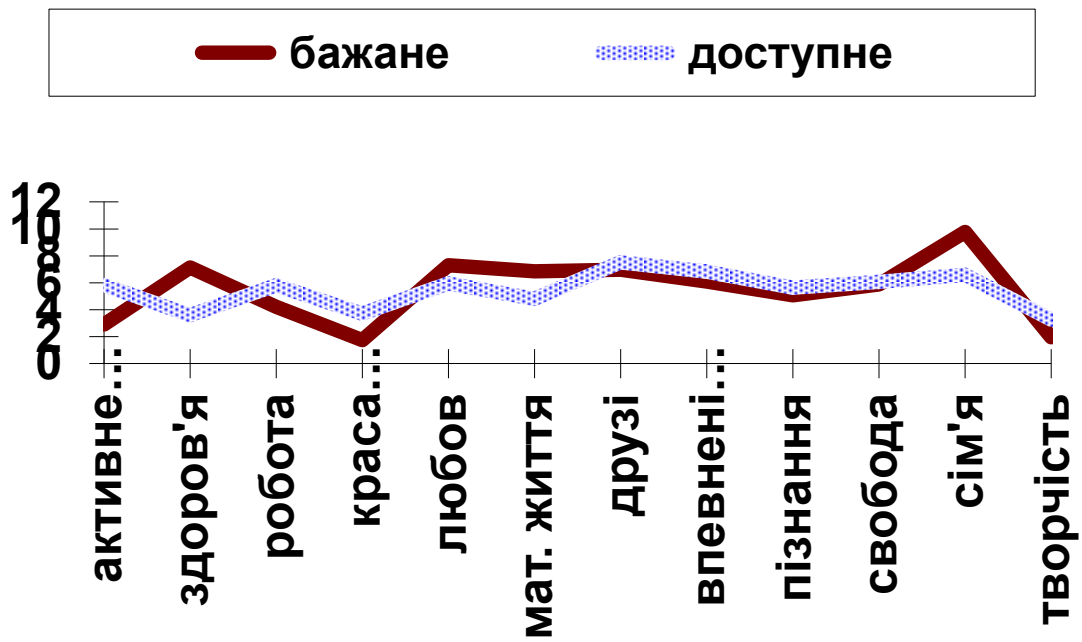
Спочатку нами аналізувалась вся вибірка в цілому за вказаними параметрами. Розподіл середньогрупових показників вираженості рівня “бажаного” і “доступного” у життєвих сферах хлопців-старшокласників представлена у Рис. 2.1.

Рис.3.1. Середньогруповий розподіл показників вираженості рівня бажаного і доступного в життєвих сферах хлопців-старшокласників

Як видно із зафіксованих показників методики у хлопців-старшокласників відсутні відмінності у вираженості рівня “бажаного” і “доступного” майже у всіх життєвих сферах, за виключенням сфери “здоров'я” та сфери “щасливого сімейного життя”.

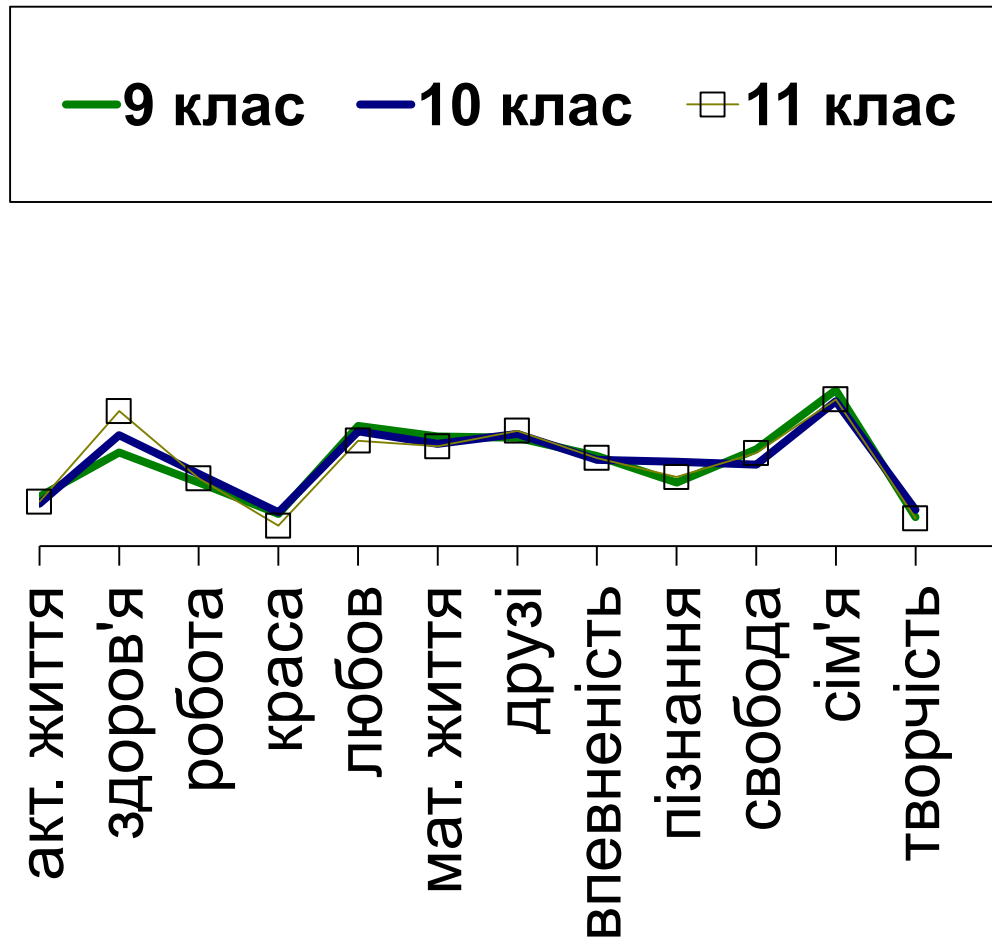
Розподіл середньогрупових показників рівня вираженості “бажаного” і “доступного” в життєвих сферах у дівчат-старшокласниць (Рис. 2.2.) малочим відрізняється від розподілу, який ми зафіксували у хлопців-старшокласників, хоча тут ще крім розбіжностей бажаності і доступності в сферах “здоров'я” та “щасливого сімейного життя” виділяється відмінність у сферах “краса природи і мистецтва” та “матеріально-забезпечене життя”.

Рис.3.2. Середньогруповий розподіл показників вираженості рівня бажаного і доступного в життєвих сферах дівчат-старшокласниць

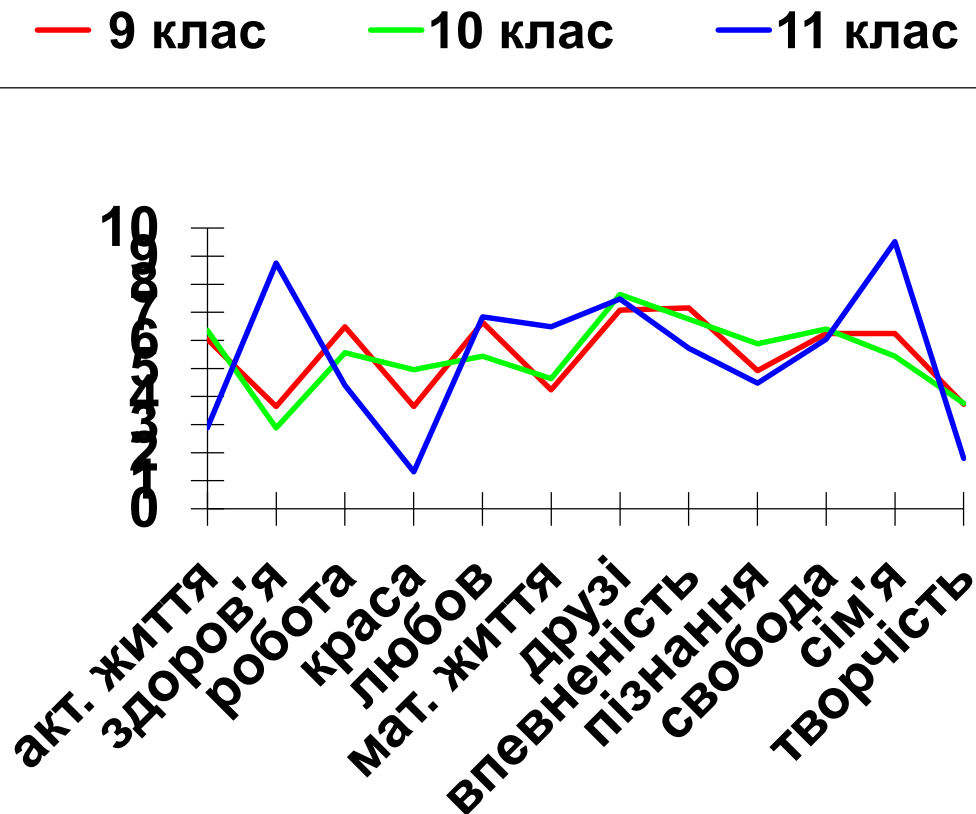
Зміст відмінностей рівня вираженості “бажаного” та “доступного” у життєвих сферах старшокласників як у хлопців, так і у дівчат характеризується у вказаних сферах життя вищим рівнем “бажаного” ніж “доступного”.

Подальший аналіз отриманих даних за методикою проводився в режимі порівняння рівня вираженості “бажаного” та “доступного” у життєвих сферах старшокласників за віковим параметром (по 9-ому, 10-ому та 11-ому класам). Спочатку аналіз стосувався середньогрупового розподілу показників вираженості рівня “бажаного” та “доступного” у життєвих сферах старшокласників за всією вибіркою (Рис. 2.3. та Рис. 2.4.).

Рис. 3.3. Середньогруповий розподіл показників “бажаного” в життєвих сферах старшокласників

Як видно з розподілу середньогрупових показників “бажаного” в життєвих сферах старшокласників, то вони мають ідентичний розподіл в кожному з класів, що свідчить юнацьку ідентичність змалювання перспектив життя. Що стосується розподілу середньогрупових показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників, то тут відмічаються деякі суттєві відмінності рівня їх вираженості.

Рис. 3.4. Середньогруповий розподіл показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників

Як видно із розподілу середньогрупових показників методики у визначеності рівня “доступності” по старшим класам помітна відмінність між 11-им класом та 9-им і 10-им класами, а саме в в 9-ому та 10-ому класах спостерігається ідентичність в оцінюванні доступності життєвих сфер, на відміну від 11-ого класу, де виділяється високий рівень вираженості доступності у сферах “здоров'я” і “щасливе сімейне життя” та занижений рівень вираженості доступності у сфері “краса природи та мистецтва”.

Далі нами проводився порівняльний аналіз вираженості рівня “бажаності” та “доступності” в життєвих сферах за статевими відмінностями в кожному з класів. Середньогруповий розподіл показників “бажаності” в життєвих сферах старшокласників 9-ого класу представлений у Рис.2.5.

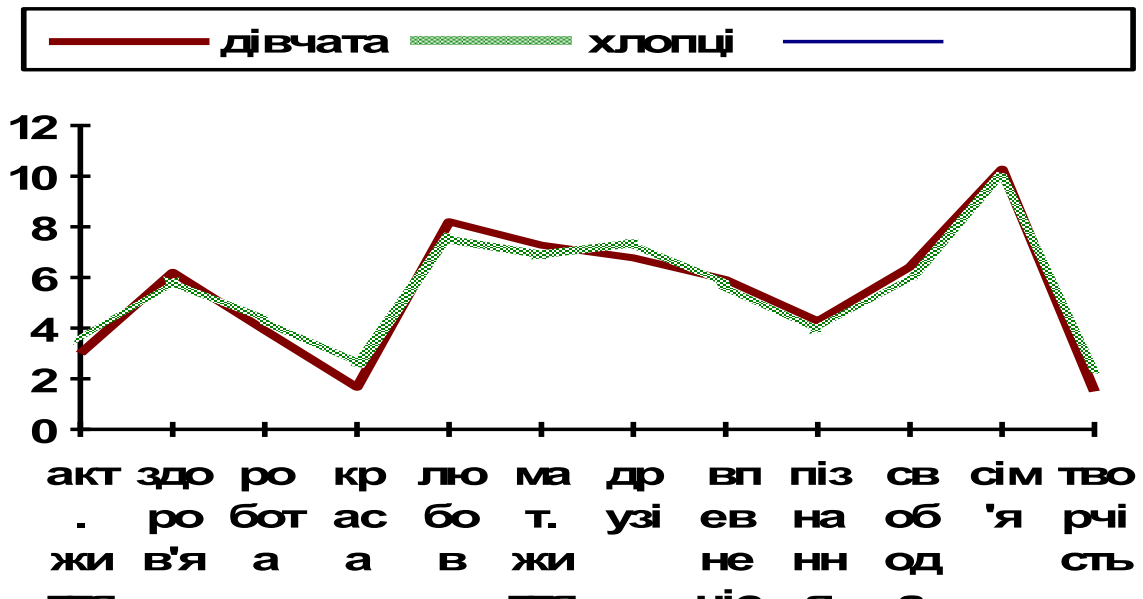

Рис. 3.5. Середньогруповий розподіл показників “бажаного” в життєвих сферах старшокласників 9-ого класу

Фіксація середньогрупового розподілу показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників 9-ого класу виявилась дещо відмінною порівняно із показниками “бажаного” (див. Рис. 2.6.). Як видно з розподілу, показники доступності життєвих сфер “інтересної роботи” та “любові” значно превалюють у хлопців, ніж у дівчат, у яких вищими зафіксовані показники доступності життєвих сфер “друзі” та “пізнання”.

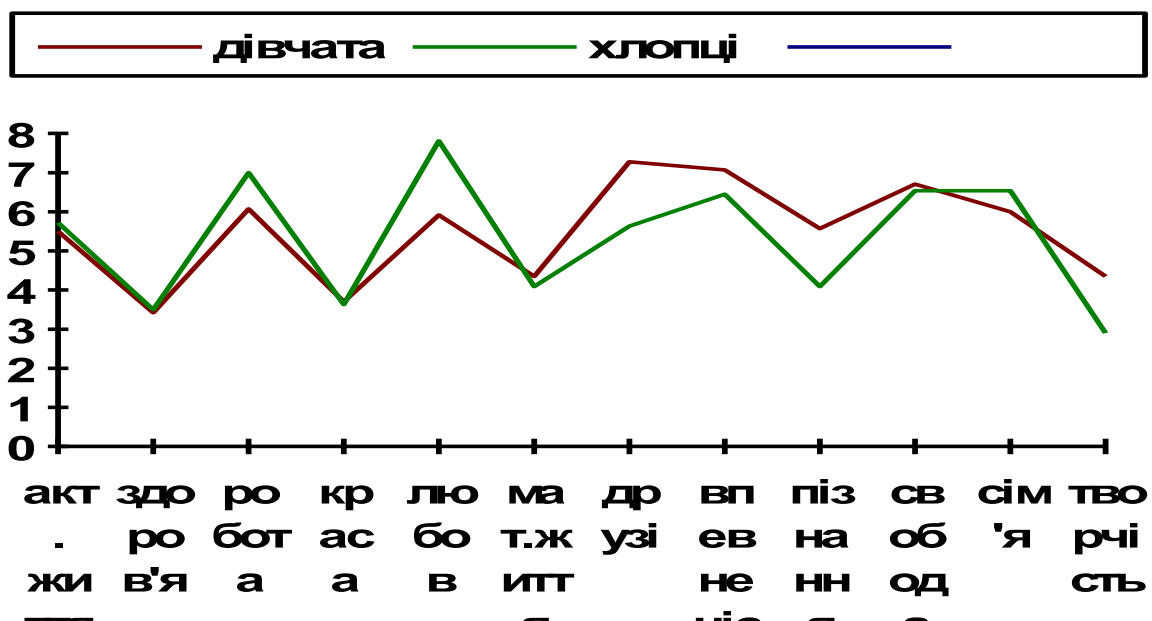

Рис. 3.6. Середньогруповий розподіл показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників 9-ого класу

Середньогруповий розподіл показників рівня вираженості “бажаного” в життєвих сферах старшокласників 10-х класів (Рис. 2.7.) виявив незначні відмінності їх представлення серед хлопців та дівчат.

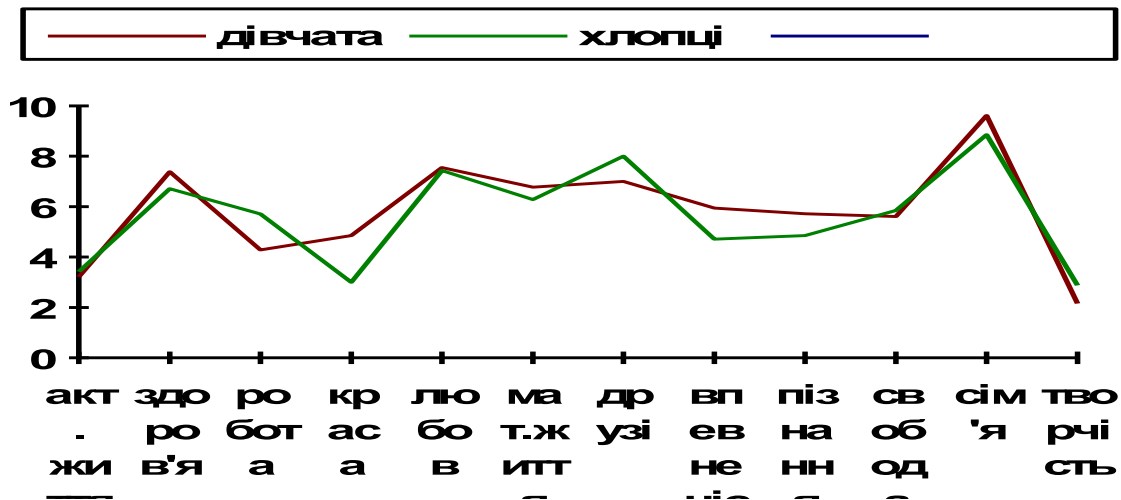

Рис. 3.7. Середньогруповий розподіл показників “бажаного” в життєвих сферах старшокласників 10-ого класу

Вивчення розподілу показників рівня вираженості “доступного” в життєвих сферах старшокласників 10-х класів (Рис. 2.8.) також виявив незначні відмінності їх представлення серед хлопців та дівчат, а саме у дівчат вищими виявились показники доступності сфер “друзі” та “щасливе сімейне життя”, а у хлопців - показники “свободи як незалежності у вчинках та діях”.

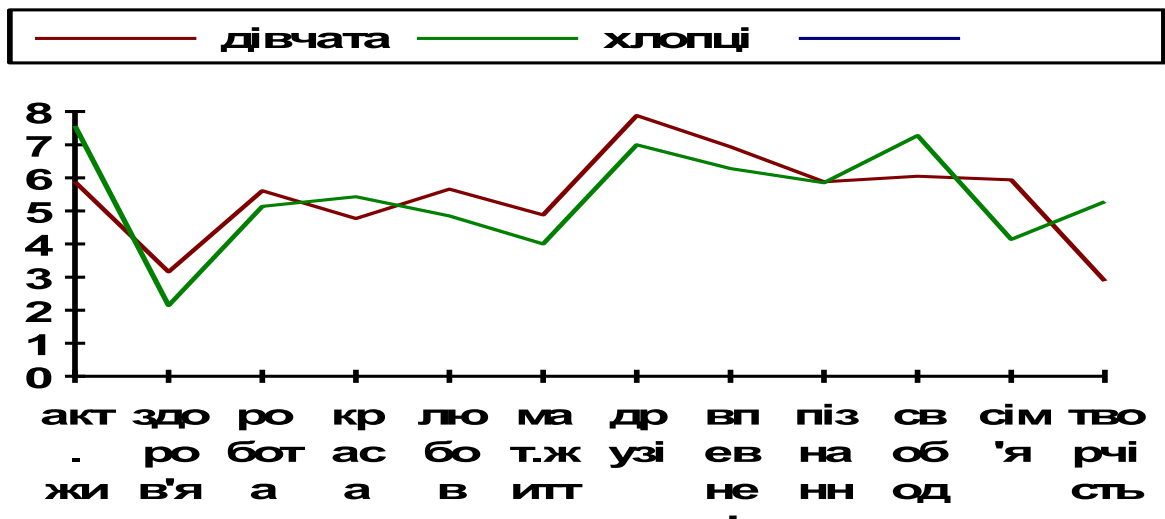
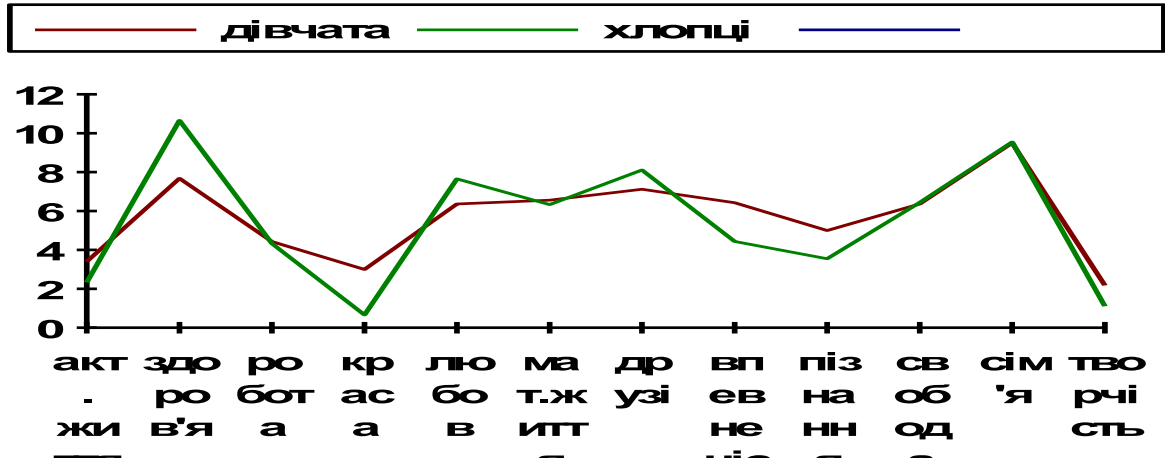

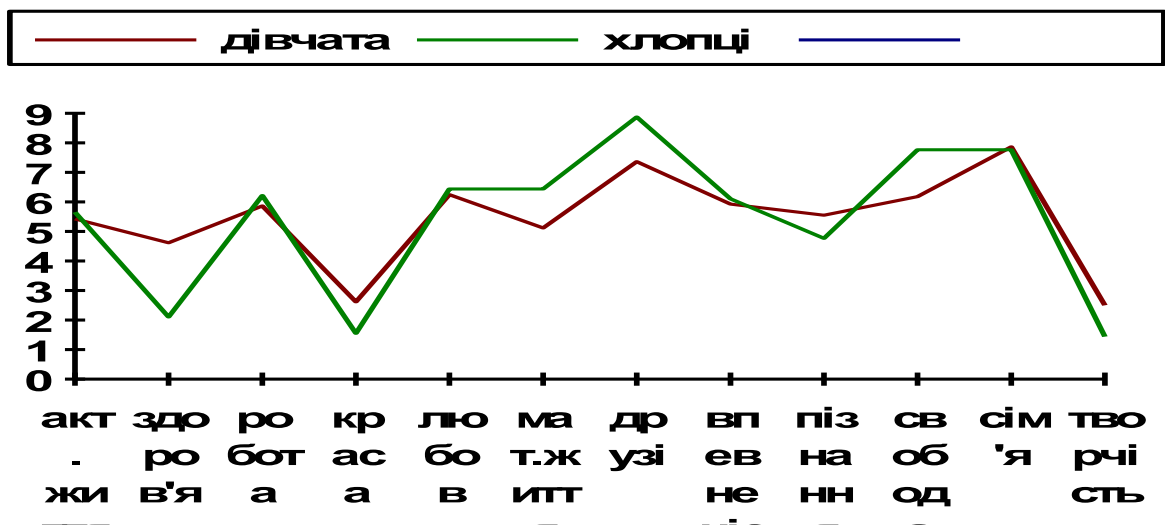
Рис. 3.8. Середньогруповий розподіл показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників 10-ого класу

Аналогічний аналіз порівняння середньогрупових показників рівня вираженості “бажаного” та “доступного” у старшокласників 11-ого класу проводився. Показники рівня вираженості “бажаного” у життєвих сферах представлені на Рис.2.9.

Рис. 3.9. Середньогруповий розподіл показників “бажаного” в життєвих сферах старшокласників 11-ого класу

Як видно з розподілу середньогрупових показників, в 11-ому класі змінюється тенденція визначення рівня вираженості “бажаного” у життєвих сферах: у хлопчиків превалює вираженість “бажаного” у сферах “здоров’я”, а у дівчат у сфері “краса природи та мистецтва”. Фіксація середньогрупових показників рівня вираженості “доступності” у життєвих сферах учнів 11-х класів представлено на Рис. 2.10.

Рис. 3.10. Середньогруповий розподіл показників “доступного” в життєвих сферах старшокласників 11-ого класу

Аналіз зафіксованих середньогрупових показників дозволяє виділити моменти певної взаємозаміни рівня вираженості “бажаності” та “доступності”: так у хлопців життєва сфера “здоров’я” виступила більш недоступною, але більш бажаною.

Отримані нами дані, які виступили результатом фіксації показників в режимі статевих та вікових відмінностей виявились не значущими, за виключенням лише деяких.

Для підрахунку статистично значущих відмінностей ми використовували t -критерій Ст’юдента, який передбачає нормальний розподіл у вибірках та порівняння їх середніх значень:

де, m - помилка середньої

X_1 і X_2 - середні арифметичні, відмінності між якими порівнюються;

m_1 і m_2 - відповідні помилки середніх;

За статевим параметром порівняння отриманих результатів по всій вибірці нами помічені статистично значущі відмінності за показниками рівня вираженості доступності життєвої сфери “друзі” ($t = 2,1296$; при $\alpha = 0,05$); та рівня вираженості “бажаності” життєвої сфери “впевненість в собі” ($t = 2,2484$; при $\alpha = 0,05$). Подальший аналіз результатів даних методики по кожному з класів представлений у таблиці 2.1.

Таблиця 3.1

**Статистично значущі відмінності рівня вираженості “бажаності” та
“доступності” життєвих сфер в учнів старших класів**

Класи	життєві сфери	бажаність	доступність	t-критерій	рівень значущості
9-й та 10-й	пізнання	+		2,0786	0,05
10-й та 11-й	краса природи	+		2,0794	0,05
10-й та 11-й	краса природи		+	3,1959	0,001
10-й та 11-й	сімейне життя		+	2,5451	0,05
9-й та 11-й	здоров'я	+		3,8258	0,001
9-й та 11-й	краса природи	+		2,0647	0,05
9-й та 11-й	краса природи		+	2,5257	0,05
9-й та 11-й	впевненість в собі		+	2,0867	0,05

Статистично значущі відмінності за статевим параметром по кожному з класів представлені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Статистично значущі відмінності рівня вираженості “бажаності” та
“доступності” життєвих сфер в хлопців і дівчат старших класів**

Класи	життєві сфери	бажаність	доступність	t-критерій	рівень значущості
10-й клас	мат. життя	+		1,986	0,05
10-й клас	мат. життя		+	2,959	0,05
10-й клас	впевненість	+		2,5	0,05
11-й клас	сімейне життя	+		3,5	0,001

Відомо, що в даному віці референтною для особистості поки що є група ровесників, тому природньо б було очікувати високий рейтинг цінності такої життєвої сфери як “наявність хороших та вірних друзів”, актуалізація проблем, пов’язаних з сексуальною адаптацією, збільшує суб’єктивну цінність сфери “любов”. Достатньо неочікувани виявилось те, що “матеріально-забезпечене життя” в рейтингу цінностей за вибіркою як у хлопців так й у дівчат займає 5-те місце, а не 1-ше і 2-ге як деколи передбачають дорослі. Мабуть, старшокласники як і в ієші часи хочуть добре забезпечено жити, мати модні речі тощо. Але все це зовсім не визначає їх стиль поведінки та систему цінностей. Властиве для даного віку прагнення до емансипації повинно було б давати високий поазник цінності “свободи як незалежності у вчинках і діях”, але в нашому випадку старшокласники ставлять її на 6-ту позицію. На цьому фоні дуже неочікувано виглядає перевага сфери “щасливе сімейне життя” (1-ша позиція). Можливо, це пов’язано із збільшенням цінності сім’ї в суспільстві в цілому: наявність свого “дому”, рідної людини, яка зрозуміє та підтримає, наявність дітей - все це, що забезпечує людині психологічний комфорт, почуття безпеки і самоцінності, особливо в сучасних соціальних умовах, які перш за все характеризуються збільшенням конкурентності, необхідністю соціальної

успішності не тільки для досягнення високих результатів в суспільстві, але й просто для виживання.

Між хлопцями і дівчатами значимо проявилися відмінності в середніх значеннях Ц, за такими життєвими сферами як “впевненість в собі” і “наявність хороших друзів”. У хлопців середнє значення Ц “впевненість в собі” складає - 5,03; у дівчат - 6,10. Дівчата значно частіше усвідомлюють необхідність для себе збільшення впевненості в собі, в своїх силах, що є відображенням позиції жінки в традиційному суспільстві, результатом подвійної дії виховання і соціальної реальності, що активно реанімує традиційні патріархальні погляди.

Хлопці й дівчата розвиваються в різних умовах соціалізації. Соціально-рольова поведінка, що задається їм від народження, і система соціально-рольових очікувань виражається в тому, що в сім’ї у дівчаток культивують уявлення про обмеження дівчачого життя, а у хлопчаків - можливості їх хлопчачого життя. Як тільки дитина стає частиною шкільної системи, починають працювати шкільні види тиску, щоб утримати дитину в рамках призначеної їй статевої ролі. Спокійна і хороша поведінка дівчаток в класі схвалюється, тоді як у хлопців, навпаки - сприймається як норма бійки. Кожна стать по-своєму прагне відповідати очікуванням.

Неменш пагубна для жіночої самосвідомості ідеологія ролі жінки, як обслуги у співпраці чоловіків і жінок. В об’явах про найм на працю потребують секретарів-референтів жінок, і чомусь нікому не спадає на думку що це робота для справжнього чоловіка, бо чоловік не гірше за жінку виконати роботу з діловодства, прийому інформації, приготування чаю або кави.

Більша цінність впевненості в собі для дівчат може бути відображенням того, що негативна самооцінка до сих пір у дівчат частіше, ніж у хлопців, оскільки вони зустрічають більше перешкод у вирішенні основних стратегій саморозвитку, таких як “уход з батьківського дому”,

“підготовка до професійної кар’єри”, “встановлення нових і більш зрілих стосунків з ровесниками”, “початок статевого життя”.

Для хлопців більш необхідним є “друзі”.

Найбільш доступною за вибіркою як для хлопців так і для дівчат виявилась сфера “друзі”, найменш доступною - “творчість”, “здоров’я”, “краса природи і мистецтва”.

Найменш гармонійна картина з точки зору відповідності бажаного і доступного спостерігається при оцінюванні старшокласниками таких життєвих сфер як “активне життя”, “здоров’я”, “матеріально-забезпечене життя”, “щасливе сімейне життя”, крім того у дівчат сфера “краса природи і мистецтва”. Причому якщо “активне життя” та “краса природи і мистецтва” (у дівчат) оцінюється як доступні, але не бажані, то всі інші сфери старшокласники виділяють як важливі, необхідні, але недоступні.

Найбільш гармонійні сфери як у дівчат, так і у хлопців “впевненість в собі”, “пізнання”, “свобода як незалежність у вчинках і діях”.

Ща стосується сфери “матеріально-забезпечене життя”, то при все більш-менш зрозуміло - ситуація в сучасному суспільстві, з його яскравою диференціацією на багатів та жибраків, викликає напругу і тривогу у старшокласників “Чи зможу я?”, “Чи проб’ююсь?”. Відсутність забезпечених батьків і усвідомлення професійної або особистісної невідповідності жорстким вимогам життя викликає сильні переживання, внутрішні конфлікти і відчуття “неготовності” до життя.

У сфері “щасливе сімейне життя” розходження бажаності і доступності пояснюється тим, що старшокласники відчувають потребу в захисті, безумовному прийнятті, підтримці, психологічній безпеці, тобто в таких стосунках, які можуть бути забезпечені тільки в благополучному внутрішньо-сімейному кліматі. Але вони усвідомлюють брак досвіду таких стосунків. Старшокласники високо оцінюють значущість щасливих сімейних відносин, але при цьому сумніваються в своїх можливостях досягти цього.

Особливо цікава картина, що отримана при оцінюванні старшокласниками сфери “здоров’я”. Ця сфера також як і сфера “щасливе сімейне життя” і “матеріально-забезпечене життя” займає одне з перших місць в рейтингу цінностей старшокласників. Бажане, але недоступне. Сама по собі ця висока значущість здоров’я для цього віку є нетиповою. Тим більш дивує їх невпевненість мати хороше здоров’я в майбутньому. Справа в тому, що молоді завжди було властиво відноситися до власного здоров’я скорше легковажно, ніж серйозно. Отримана нами картина різко відрізняється від описаної вище: старшокласники не тільки цінують власне здоров’я, але й не впевнені у своїх можливостях зберегти його. Звичайно, можна припустити, що сучасне покоління менш здорове ніж попереднє, і об’єктивно у нього більше хвороб і фізичних проблем. Але, мабуть справа в іншому. Мабуть ця ситуація є наслідком напруги і жорсткості сучасного соціального життя. Спостерігаючи за нравами суспільства, в якому вижити може тільки найсильніший, старшокласники починають відчувати страх і тривогу з приводу власного майбутнього в цьому відношенні.

За іншими сферами ці показники не відрізняються.

Рівень вираженості “бажаного” життєвих сфер старшокласників за віковим параметром майже не відрізняється, що свідчить про юнацьку ідентичність змалювання життєвих цінностей. Розподіл “доступного” в життєвих сферах старшокласників відрізняється за віковим параметром: в 9-ому та 10-ому класах спостерігається ідентичність в оцінюванні доступності життєвих сфер на відміну від 11-ого класу, де виділяється високий рівень вираженості доступності у сферах “здоров’я”, “щасливе сімейне життя” та низький рівень вираженості доступності у сфері “краса природи і мистецтва”. Що стосується сфери “здоров’я”, то це може бути пов’язано з тим, що з віком у юнаків та дівчат збільшується впевненість у своїх можливостях контролювати своє життя, керувати ним. Збільшується відповідальність по відношенню до власного здоров’я.

Порівняльний аналіз вираженості рівня “бажаності” і “доступності” в життєвих сферах за статевими відмінностями в кожному класі показав наступне: в 9-ому класі “бажане” у хлопців і дівчат не відрізняється; показники “доступності” життєвих сфер “інтересна робота” та “любов” превалюють у хлопців, а у дівчат - “друзі” та “пізнання”. В 10-му класі розподіл середніх показників “бажаного” і “доступного” між хлопцями і дівчатами виявився не значущим, але можна відмітити, що вищими виявилися показники доступності сфер “друзі” та “щасливе сімейне життя” у дівчат, а у хлопців - “свобода як незалежності у вчинках і діях”.

Цікава картина з’являється в 11-ому класі: у хлопців життєва сфера “здоров’я” виявляє найбільше розходження середніх показників “бажаного” та “доступного”.

Відмінності у хлопців і дівчат старших класів рівня вираженості бажаного і доступного життєвих сфер в 9-ому класі не виявлені, в 10-ому класі - “бажаність” і “доступність” “матеріально-забезпеченого життя”, у дівчат більша бажаність “впевненості в собі” ніж у хлопців. В 11-ому класі у дівчат вища бажаність “сім’ї”. Це не здається нам чимось не очікуваним, оскільки відповідає прийнятим в суспільстві нормативам: для жінки важлива сім’я, для чоловіка - робота. Не можна закривати очі на те, що для багатьох школярів поняття “сім’ї” може мати захисний характер. Багато дівчат зауважують, що мріють про те, щоб стати домогосподаркою, сидіти дома під опікою чоловіка, оскільки не впевнені, що можуть ствердитися професійно, забезпечити себе і свою сім’ю. Сім’я, таким чином, може бути не індивідуальною цінністю, а своєрідною “схованкою”, в якій можна вкритися від всіляких життєвих негараздів.

Сумарний показник розходження бажаності і доступності життєвих сфер з віком зменшується. Можливо це є ще одне свідчення про те, що юність - це період стабілізації особистості, вироблення системи стійких поглядів на світ і свого місця в ньому.

Аналіз результатів дослідження за методикою М. Рокіча.

Методика Рокича спрямована на виявлення основних інструментальних та термінальних ціннісних орієнтації особистості яких вона дотримується у своєму житті в даний період. Всього 18 термінальних та 18 інструментальних цінностей, але у відповідності до гіпотези даного дослідження та задля виконання поставленої мети й завдань нам знадобиться лише неповна "термінальна" частина зазначеної методики.

Термінальні цінності:

1. Активне діяльне життя (повнота та емоційна насиченість)
2. Здоров'я (фізичне та психічне)
3. Краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві)
4. Кохання (духовна та фізична близькість з коханою людиною)
5. Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів)
6. Наявність добрих та вірних друзів
7. Суспільне визнання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі)
8. Пізнання (можливість розширенні власної освіти, поглядів, загальної культури, інтелектуальний розвиток)
9. Розвиток (робота над собою, постійне фізичне та духовне вдосконалення)
10. Розваги (приємне, необтяжливе життя, відсутність обов'язків)
11. Щастя інших (благополуччя, розвиток та вдосконалення інших, свого народу, людства в цілому) .

За допомогою методики Рокича нам вдалося отримати наступні результати досліджень ціннісних орієнтацій студентської молоді:

Таблиця 3.3

Ціннісних орієнтацій студентської молоді

Термінальні цінності		
Цінність	Середній показник	
	Хлопці	Дівчата
Активне діяльнісне життя	6,2	8,8
Здоров'я	4,3	5,2
Краса природи і мистецтво	10,3	10,8
Любов	7,0	6,7
Матеріальне благополуччя	4,8	7,6
Наявність друзів	8,4	7,8
Суспільне признание	7,5	10,3
Пізнання	6,5	9,8
Розвиток	5,2	8,5
Розваги	9,6	
Щастя інших	10,4	10,0

Опитувальник С.С.Бубнової, спрямований на виокремлення основних ціннісних переваг особистості, складається з 66 питань, кожному з яких відповідає певна ціннісна орієнтація. В свою чергу, методика передбачає одинадцять блоків в яких впорядковані питання за приналежністю до тієї або іншої ціннісної групи. Таким чином опитувальник містить одинадцять ціннісних орієнтацій особистості, а саме: розваги та відпочинок; високе матеріальне благополуччя; пошук і насолода прекрасним; допомога й милосердя іншим; кохання; пізнання нового в світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; визнання й повага до людей та вплив на оточуючих; соціальна активність для досягнення позитивних змін в

суспільстві; спілкування; здоров'я. Отже, при використанні даного опитувальника в дослідженні ціннісних орієнтацій підлітків, нам вдалося отримати наступні результати:

Таблиця 3.4

Ціннісних орієнтації підлітків

Ціннісні орієнтації	Середній показник	
	Хлопці	Дівчата
Розваги та відпочинок	8,2	9,3
Високе матеріальне благополуччя	3,8	5,0
Пошук та насолода прекрасним	10,4	5,3
Допомога та милосердя іншим	9,3	8,7
Кохання	6,5	4,3
Пізнання нового в світі, природі, людині.	5,6	7,5
Високий соціальний статус й управління людьми	4,4	8,4
Визнання й повага людей та вплив на оточуючих	6,7	7,8
Соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві	5,3	8,0
Спілкування	7,4	6,7
Здоров'я	3,1	3,4

Для того щоб результати нашого дослідження були репрезентативними ми зробили кореляційний аналіз рангових показників в обох таблицях (Рокича та Бубнової) і порівняли співвідношення балів показаних юнаками у двох методиках (r_s №1), та співвідношення балів показаних дівчатами (r_s №2)

Таблиця 3.5

Кореляційний аналіз рангових (Рокича та Бубнової) №1

x	y	dx	dy	di ²
8.2	9.6	3	3	0
3.8	4.3	10	11	i
10.4	10.3	1	2	i
9.3	8.4	2	4	4
6.5	7.0	6	6	0
5.6	10.4	7	1	36
4.4	5.2	9	9	0
6.7	7.5	5	5	0
5.3	6.2	8	8	0
7.4	6.5	4	7	9
3.1	4.8	11	10	1

$$r_s = 1 - (6 * \sum di^2 / n^3 - n)$$

$$r_s = 1 - (6 * 52 / 1320) = 1 - 0,24 = 0,76$$

$$r_s = 0,76 (r_s \text{№1})$$

$$r_s \text{№2}$$

Таблиця 3.6

Кореляційний аналіз рангових (Рокича та Бубнової) №2

x	y	dx	dy	di ²
8.8	8.0	6	4	4
5.2	3.4	11	11	0
10.8	5.3	1	8	49
6.7	4.3	10	10	0
7.6	5.0	9	9	0
7.8	6.7	8	7	1
10.3	7.8	3	5	4
9.8	7.5	5	6	1
8.5	8.4	7	3	16
10.5	9.3	2	1	1
10.0	8.7	4	2	4

$$r_s = 1 - (6 * \sum di^2 / n^3 - n)$$

$$r_s = 1 - (6 * 64 / 1320) = 1 - 0,3 = 0,7$$

$$r_s = 0,7 (r_s \text{ №2})$$

Отже отримані нами показники кореляції у хлопців та дівчат дають нам змогу стверджувати, що отримані нами дані є репрезентативними.

Зі змісту обох таблиць можна бачити, що для перевірки гіпотези нашого дослідження, були взяті наступні цінності які характеризують активну соціальну позицію та прагнення до пізнання: активне діяльне життя, суспільне визнання, пізнання, продуктивне життя, розвиток, пізнання нового в (світі, природі, людині), високий соціальний статус й управління людьми, соціальна активність для досягнення позитивних змін в суспільстві. Отже співставляючи рангові показники зазначених ціннісних орієнтацій хлопців та дівчат можна говорити про те, що наше припущення щодо підвищеного рівня

соціальної та пізнавальної активності хлопців в порівнянні із дівчатами, справдилося, хоча й з незначною перевагою.

Такий стан речей на наш погляд можна пояснити декількома чинниками: по-перше ми б хотіли відзначити вплив такого фактору як тендерний стереотип, який полягає у тому, що з покін віків чоловіки займають провідні позиції у політичному, соціальному та освітньому житті суспільства, а жіноча справа - народжувати й виховувати дітей та поратися у домашньому господарстві. Тож цей стереотип багато в чому впливає на формування тендерних ролей, а значить і певних ціннісних орієнтацій чоловіків та жінок, що власне й відбивається у рівні вибагливості представників різної статі до таких цінностей як соціальна активність (5,3 бали у хлопців та 8,0 балів у дівчат) та щасливе сімейне життя (8,3 бали у дівчат та 9,0 у хлопців); Другим чинником, що впливає на рівень зацікавленості дівчат у соціальній активності та пізнанні ми ризикнем назвати тендерну нерівність, адже ні для кого не секрет що при прийомі на роботу, особливо на керівні посади, більше привілеїв надається чоловікам (також спрацьовує тендерний стереотип, начебто чоловіки більш відповідальні та раціональні), також не останню роль у зазначеній проблемі відіграє ефект скляної стелі, коли жінка відчуває в собі сили працювати краще за певного чоловіка, але їй просто не надають такої можливості. Тож виходячи з вище сказаного та спираючись на результати наших досліджень, можна говорити про те, що наша гіпотеза відносно впливу тендерних стереотипів на рівень пізнавальної та соціальної активності студентів справдилося.

Отже задля того щоб зазначені нами чинники не робили перешкоди молодому поколінню в реалізації свого творчого та інтелектуального потенціалу, нам необхідно приділити максимум уваги дослідженню саме аспектів ціннісних орієнтацій підлітків адже підлітковий вік є завершальним етапом у формуванні дорослої, більш - менш зрілої особистості. І від того які цінності, статево - рольові стереотипи, наше суспільство передасть своїм

нашадкам, багато в чому залежить успішність та гармонійність розвитку наших громадян і держави в цілому.

Наприкінці нашої дослідницької роботи хотілося б ще раз звернути увагу на актуальність дослідження ціннісних орієнтацій в підлітковому середовищі, адже своєчасне виявлення тієї або іншої тенденції в динаміці ціннісних пріоритетів молодого покоління, надасть змогу суспільству обирати адекватні методи впливу на психологічний та соціальний розвиток підлітків сформуванню мотиваційно-потребнісній сфері.

В результаті проведеного експериментального вивчення психологічних особливостей ціннісного самовизначення юнаків та дівчат нами встановлено наступне.

Згідно з дослідженням, на успішність ціннісного самовизначення дівчат у ранньому юнацькому віці впливає усвідомлення себе як самостійної, незалежної від думок свого оточення, самооцінка розвитку вольових сторін своєї особистості, своєї привабливості та інтелектуального розвитку. Успішність ціннісного самовизначення дівчат включає приписування собі певних егоїстичних рис характеру, спрямованості на себе, схильності до суперництва й прагнення до домінування та успіху.

Для юнаків успішність ціннісного самовизначення пов'язана з усвідомленням себе як упевненої в собі людини, енергійної, діяльної, яка володіє певними діловими якостями: сміливість, схильність до ризику, стриманість, розважливість, дипломатичність, ощадливість. Також важливий розвиток емоційно-вольових сторін особистості — самоконтроль і самодисципліна, емоційна стійкість.

Відмінності між юнаками й дівчатами у змістовних характеристиках Я-концепції, що впливають на їхнє ціннісне самовизначення, виявляються у ступені значущості групи позитивних, соціально бажаних особистісних властивостей: для юнаків більшою значущістю, ніж для дівчат, в особистісному самовизначенні є усвідомлення себе як носія таких позитивних характеристик, як справедливість, чуйність, доброта.

Юнаки менш, ніж дівчата, схильні усвідомлювати себе носіями позитивних характеристик: дружелюбність, сумлінність, чуйність, вони менш активні й товариські, ніж дівчата. І ми спостерігаємо, що значущість цих якостей для юнаків у процесі їхнього особистіс-ного самовизначення більша, ніж для дівчат.

Психологічна інтерпретація цього феномена, на наш погляд, може полягати в тому, що відбувається зниження оцінки рівня розвитку значущої якості стосовно своєї особистості для можливості її розвитку в майбутньому.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми визначив актуальність для наукової психології дослідження ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці, оскільки саме в юнацтві закладаються ті основи, на яких будуватиметься ціннісно-моральний стрижень людини в її подальшому житті.

У ранній юності (14,5–17 років) у період становлення нового рівня самосвідомості відбувається формування стійкого уявлення про себе, Я-концепції. До 16–17 років виникає особливе особистісне новоутворення, що у психологічній літературі позначають терміном «самовизначення».

В якості методологічного підходу до вивчення ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці доцільно використовувати ціннісно-особистісний підхід, за яким особистість розглядається як система, вищим детермінуючим рівнем якої є ієрархічна підсистема цінностей, що обумовлює спрямованість розвитку моральної сфери та зміст моральної поведінки юнацтва. Самовизначення особистості відбувається завдяки засвоєнню та актуалізації буттєвих, зокрема, духовних цінностей шляхом набуття культурно-суспільного й духовно-особистісного досвіду. Ціннісними детермінантами виступають особливості структури цінностей, які можуть бути як конструктивними, що є детермінантами морального становлення, так і деструктивними, що визначають деструктивний особистісний розвиток. Критеріями норми ціннісного самовизначення в юнацькому віці виступають зрілість ціннісної системи, сформованість моральної сфери та соціально-психологічна адаптованість особистості.

Ціннісні детермінанти самовизначення особистості юнаків та дівчат характеризуються певними показниками: ступенем структурованості цінностей (стійкістю ціннісної структури, наявністю чіткої ієрархії цінностей) змістом (несуперечливістю змісту цінностей, засвоєнням духовних цінностей, підпорядкованістю дефіцитарних цінностей моральним), та можливістю реалізації цінностей (узгодженістю декларованих і реально діючих цінностей). Показниками сформованості ціннісної сфери особистості є: засвоєння моральних принципів, сформованість ставлень до інших, здатність до морального вибору, наявність системи термінальних та інструментальних цінностей.

Дослідження структури і змісту системи цінностей як психологічних особливостей самовизначення особистості показало: протягом юнацького віку активно відбувається структурування та ієрархізація ціннісної системи, усвідомлення та засвоєння буттєвих цінностей (інтелекту, творчості, саморозвитку, духовності), що обумовлює моральне становлення особистості. Однак, домінуючими залишаються цінності сім'ї та спілкування, реалізація яких вимагає засвоєння етичних цінностей. Зниження відсотка осіб, які не визначилися щодо власних цінностей та збільшення кількості осіб, які активно самовизначаються з ними, свідчить про активізацію процесу ціннісного самовизначення як необхідної умови морального становлення в юнацькому віці.

Встановлено такі закономірності ціннісного самовизначення особистості в юнацькому віці: буттєві та сімейні цінності у сполученні зі стійкістю ціннісної системи й узгодженістю декларованих і діючих цінностей сприяють моральному становленню; дефіцитарні цінності у сполученні з недостатньою сформованістю ціннісної ієрархії перешкоджають моральному становленню й психічному розвитку особистості в цілому.

Механізм ціннісної детермінації самовизначення має мотиваційний, змістовий та операційний компоненти, що обумовлює зміст ціннісної спрямованості, розвиток моральної сфери, особистісних рис і створює підґрунтя для психологічної готовності до моральної поведінки.

Аналіз результатів дослідження показав, що ціннісна детермінація самовизначення в юнацькому віці має свої позитивні та негативні форми, тобто може сприяти як конструктивному, так і деструктивному психічному розвитку людини.

Дослідження підтвердило, що особливостями ціннісного самовизначення в юнацькому віці виступають: сформованість належної ціннісної ієрархії (пріоритет буттєвих цінностей над дефіцитарними), стійкість, диференційованість ціннісної системи, узгодженість декларованих і діючих цінностей.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження було підтверджено гіпотезу та досягнуто мету. Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми.

Перспективу подальшої роботи ми вбачаємо у поглибленому вивченні психологічних механізмів ціннісної детермінації щодо самовизначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія/Підруч. для студентів, аспірантів та молодих викладачів вищихнаучальних закладів. Київ: Либідь, 1998. 488 с.
2. Багнюк А. Л. Філософія. Ч. 2. Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія / А. Л. Багнюк, В. О. Стародубець. Тернопіль: Стародубець, 2005. 412 с.
3. Баруліна Ю. В. Зміст проблеми ціннісно-смилових орієнтацій учнів у науковій літературі. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. № 47. С. 63–68.
4. Бех І. Д. Виховання в особистісному вимірі / І. Д. Бех // Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник. У 2 ч. Ч. 2 . Життєтворчий потенціал нової школи / ред. В. М. Доній. Г. М. Несен. Київ: Інститут змісту і методів навчання МО України, 1997. С. 55-96.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності / І. Д. Бех. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
6. Бех І. Ціннісна сфера сучасної людини в контексті пріоритетів виховного процесу / І. Бех // Шлях освіти: науково-методичний журнал. 2010. №4 (58). С. 8-9.
7. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. 1997. №1. С. 144-150.
8. Бреусенко О.А. Динаміка ціннісно-смилової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи 2000 р. : Автореф. дис... канд. психол. наук, спец. 19.00.01. Київ, 2000. 20 с
9. Бушуєва Т. Взаємозв'язок особистісних особливостей та копінгстратегій жінок у період дорослішання. Психологія: реальність і перспективи : збірник наукових праць РДГУ. 2017. Вип. 8. С. 41–46., с. 45.

10. Васьківська Г. О. Формування ціннісно-сміслових орієнтацій учнів старшої школи засобами змісту сучасного підручника. Проблеми сучасного підручника. 2011. № 11 (1). С. 107–120.

11. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. Київ: Каравела, 2007. 400 с.

12. Галян І. М. Соціокультурні виміри ціннісно-сміслових настанов особистості. Наук. вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. № 10 (2). 2013. С. 79–83.

13. Галян І. Психологічні особливості діагностики мотиваційно-ціннісної сфери особистості / І. Галян // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т.IX. Ч. 5 / за ред. С. Д. Максименка. Київ: ГНОЗІС, 2007. С. 230-237

14. Гнатенко П.І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П.І.Гнатенко, В.М.Павленко: АРТ-ПРЕС, 1999. 466 с.

15. Головаха Е.І. Життєва перспектива та професійне самовизначення молоді. Київ: Наукова думка, 1988. 144 с.

16. Гуменюк О. Психологія Я- концепції. Тернопіль. Економічна думка, 2002. 186 с.

17. Динаміка ціннісних орієнтацій в процесі особистісного становлення в юнацькому віці // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Київ, 2003. Т.V. Ч. 7. С. 210-218.

18. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород :Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с : іл. ISBN 978-617-531-048-9

19. Дмитрієва М.В. Місце політичного ціннісного рівня в структурі індивідуальної свідомості сучасної молоді // Збірник наукових праць

Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. Київ, 2003. Т. V. Ч. 5. С. 124.

20. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці / О. Довгань // Психологія і суспільство. 2004. №2. С.144—150.

21. Дьяков С. І. Методика діагностики мотиваційно-ціннісних орієнтацій у дослідженні суб'єктності особистості / С. І. Дьяков // Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 3. С. 36-41.

22. Дьяконов І. В. Соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій учнівської молоді України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / І. В. Дьяконов. Запоріжжя, 2008. 21 с.

23. Задорожній А. Моделювання ціннісно-сміислової картини світу молодшого школяра : пошук підходів / Андрій Задорожній // Рідна школа. 2010. №11. С.60-65.

24. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л.Зливков. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2005. 144 с.

25. Ічанська О.М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова / Ічанська Олена Михайлівна. Київ, 2002. 230 с.

26. Карковська Р. Формування політичної свідомості особистості крізь призму психологічних основ громадянства // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С. Д. Київ, 2003. Т. V. Ч. 5. С. 149.

27. Карпенко З. С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. : 19.00.07 „Педагогічна і вікова психологія” / З. С. Карпенко. Київ, 1999. 40 с

28. Киричук О. В. Основи психології: підручник / О. В. Киричук, В. А. Роменець. 5-те вид. Київ: Либідь, 2002. 632 с.

29. Кісарчук З. Г. Методичні рекомендації щодо врахування соціокультурних чинників в теорії та практиці психотерапевтичної допомоги особистості / З. Г. Кісарчук. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 140 с.

30. Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова / Л.В. Клочек. Київ, 2005. 20 с.

31. Коберник Л. О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / 186 Л. О. Коберник. Київ, 2010. 21 с.

32. Кокун О. М. Психофізіологія: навч. посібник / О. М. Кокун.: Центр навчальної літератури. 2006. 184 с.

33. Колтунович Т.А., Поліщук О.М. Проблема самовизначення та самореалізації особистості: теоретичний аспект //Соціально-психологічні чинники самореалізації творчої індивідуальності у полікультурному світі: монографія/ за наук. Редакцією І.М.Зварича. Чернівці, ЧНУ, 2011. 456с. С.181-200.

34. Костюк Г.С. Роль професійного самовизначення у формуванні особистості // Професійна орієнтація учнів. Київ, 1977. С.17-26.

35. Краєва О.А. Криза ідентичності підліткового віку та її роль у становленні зрілої особистості / О.А. Краєва // Зб. наук. пр. КіПНУ імені Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології. 2010. Вип. 7. С. 310-321.

36. Крайніков Е. В. Психологія розвитку: Словник-довідник. Київ: Арістей, 2004. 257 с.

37. Лановенко Ю. Екзистенціальний зміст суб'єктивного аспекту юнацької кризи / Ю. Лановенко // Соціальна психологія. 2006. №5.

38. Лашук В. Г. Психологічні особливості переживання самотності в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук :

спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Лашук Вікторія Григорівна. Київ, 2010. 20 с

39. Левенець А.Є. Місце родинних цінностей у системі смислотворчих конструктів української молоді // Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка, Київ:, 2001 Т. III, Ч. 4. С. 101-106.

40. Левенець А.Є. Формування мотивів самоактуалізації у молоді за допомогою тренінгу розвитку життєвих цілей // Актуальні проблеми психології / За ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки. Київ: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2003. С. 96-104.

41. Легун О. Сенс, сенсотворення, сенсожиттєві стратегії як динамічні характеристики особистості / О. Легун // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації: український науковий журнал / гол. ред. Бебик В. М. 2011. №2. С. 277-281

42. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 237 с.

43. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: дис. кандидата психологічних наук .: 19.00.01./ Харківський державний педагогічний університет ім.. Г.С. Сковороди. Харків, 2002. 194 арк.

44. Мельничук І. А. Ціннісно-сміслові орієнтації обдарованої молоді. Наукові записки Кіровоградського держ. педагог. ун-ту ім. Володимира Винниченка. Сер.: Педагогічні науки. 2010. № 91. С. 146–150.

45. Москаленко О. В. Структурні компоненти ціннісно-сміслові сфери особистості / О. В. Москаленко // Вісник НТУУ „КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. Вип. 1. С. 91-98.

46. Москаленко О.В. Структурні компоненти ціннісно-сміслові сфери особистості / Москаленко О.В. // Вісник НТУУ КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 1. 2013, с. 91–98.

47. Музика О. Л. Розвиток здібностей і розвиток особистості. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С. 31-42.
48. Музиченко Л. Самовизначення і професійне середовище //Соціальна психологія, 2003, № 2. С. 112-120
49. Нечипорук З.С. Виховання професійних інтересів у старшокласників. Київ: Рад. школа, 1967. 102 с.
50. Обозов М.М. Психологія міжособистісних відносин / М. М. Обозов. Київ: Либідь, 1990. 275 с.
51. Онищенко Г. І. Ціннісно-сміслові орієнтири сучасної молоді : особливості, умови і психологічна допомога / Г. І. Онищенко, Т. С. Гурлева // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної 191 АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т.13. Ч. 4. Київ: „ГНОЗИС”, 2011. С. 157-163.
52. Онищенко Г. І. Ціннісно-сміслові орієнтири сучасної молоді: особливості, умови і психологічна допомога. Проблеми загальної та педагогічної психології. 2011. № 4 (13). С. 253–259.
53. Онищук В.О. Шлях до глибоких знань. Київ: Знання, 1969. – 47 с.
54. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева, та ін.. Київ, 1999. 536 с.
55. Основи психології: Підручник для студентів вузів / За заг.ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. 3-є вид., стереотип. Київ: Либідь, 1997. 631с.
56. Островська К. О. Взаємозв'язок образу „Я”, самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. канд. психол. наук / К. О. Островська; Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка. Київ, 2003. 20 с.
57. Павелків В. Р. Вікова психологія: підручник/ В. Р. Павелкін–вид 2-е, стер. Київ: Кондор, 2015. 469 с.
58. Павлик Н. В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут

педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2006. 270, 2 арк. Бібліогр.: арк. 200-214.

59. Павлик Н.В. Ціннісні детермінанти особистісного становлення молоді в умовах сучасної вітчизняної культури // Проблеми загальної та педагогічної психології / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Київ, 2003. Т.V. Ч. 5. С. 223-226.

60. Павлютенков Є.М. Професійна орієнтація учнів. Київ: Рад. школа, 1983. 152 с.

61. Павлютенков Є.М. Професійна орієнтація учнів. Київ: Рад. школа, 1983. 152 с.

62. Панасенко Н.М. Психологія підлітка в сучасній ситуації соціального розвитку. Пробл. загальн. та пед. психології. Київ, 2007. Т. 9. Ч. 6.

63. Педагогіка / за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ : «Вища школа», 1986. 542 с.

64. Педагогічна психологія / За ред. Л.М. Проклієнко, Д.Ф. Ніколенко. Київ: Вища школа. 248 с.

65. Пилипенко Н.М. Вплив кризи професійного становлення на саморозвиток особистості / Н. М. Пилипенко // Педагогіка і психологія. Київ: [б. в.] 2005. №2. С. 117–118.

66. Подоляк Л.Г., Главник О.П. Основи педагогічної психології (психологія виховання). Навчальний посібник. Київ: Главник, 2006. 112 с. (серія «Психол. інструментарій»).

67. Професійна освіта: Словник / За ред. Н.Г. Ничкало. Київ: Вища шк., 2000. 380 с.

68. Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посібник / М. С. Корольчук, та ін.; загальна ред. М. С. Корольчука. Київ: ІНКІОС, 2002. 272 с

69. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. Київ: Вища школа, 1982. 215 с.
70. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
71. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с. Бібліогр.: с. 263 – 293. ISBN 966-7795-11-X
72. Психологія: Підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А. Гончарук та ін./За ред. Ю.Л. Трофімова. 3-тє вид., стереотип. Київ: Либідь, 2001. 560 с.
73. Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 2012. Вип. 5. С. 47-54.
74. Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: концептуальна модель та її методологічний потенціал / Л. В. Романюк // Психологія особистості. 2013. №1(4). С. 138-148.
75. Романюк Л.В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. Кам'янець-Подільський, 2004
76. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб./ М. В. Савчин, Л. П. Василенко. 2-ге вид., стереотип. Київ: Академвидав, 2009. 360 с.
77. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с
78. Савчин М. Духовна складова екзистенції людини / М. Савчин // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XIII. Ч. 4 / за ред. С. Д. Максименка. Київ: ГНОЗІС, 2011. 444 с.
79. Савчин М.В. Педагогічна психологія. Навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2002. 422 с.
80. Самооцінка учня / С. Максименко та інш. Київ: Главник, 2004, 112с.

81. Свідерська Г. М. Тренінгова програма розвитку чуйності у старшокласників „Я – чуйна людина” / Г. М. Свідерська // Практична психологія та соціальна робота. 2011. №4. С. 28-45.

82. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування. Київ: Веселка, 1998. 214 с.

83. Середницька І.Я. Психологічний аналіз кризи ідентичності у студентській молоді : дис. канд. психол. наук: 19.00.01 / Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського / Ірина Ярославівна Середницька. Одеса, 2005. 287 с.

84. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.

85. Сметаняк В.І. Особистісне самовизначення і свобода в ракурсі взаємної детермінації // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. Вип. 8. Ч. 2. С. 53-59.

86. Сметаняк В.І. Тренінг цільової спрямованості як фактор довузівської підготовки психологів // Психолого-педагогічні засади професійного становлення особистості практичного психолога і соціального педагога в умовах вищої школи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27-28 лютого 2003р.). Тернопіль, 2003. С. 255-260.

87. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. Київ: Либідь, 2003. 83 с.

88. Юхименко Н. Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. 199 наук : спец. 09.00.03 „Соціальна філософія та філософія історії” / Н. Ф. Юхименко. Київ, 2003. 21с.

89. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посібник / Т. С. Яценко. Київ: Вища школа, 2004. 679 с.

90. Adler A. What life should mean to you. London: George Allen and Unwin, 1980. 300 p.

91. Rockeach M. Beliefs, Attitudes, and Values / M. Rockeach. San Francisko: Jossey-Bass, 1969. XVIII, 214 p